

TÜRK ANAYASASINDA KİŞİNİN MADDİ VE MANEVİ VARLIĞINI KORUMA VE GELİŞTİRME HAKKI*

ARŞ. GÖR. ALI TARIK GÜMÜŞ**

ÖZET

İnsan haklarını oluşturan bütün hürriyetler gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı da, insanın ahlaki doğasını oluşturan insan onurundan kaynaklanır. Fakat bütün hürriyetler esasında, kişinin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak, kişinin maddi ve manevi yönlerden korunmasına ve geliştirilmesine hizmet ederler. Bu husus bütün hürriyetlerin, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının sonuçları olduğu ve kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına hizmet ettiği anlamına gelmektedir. Bütün hürriyetlerin kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının sonuçları olması; Anayasal temel haklar içinde bir hiyerarşi olarak yorumlanmaktadır. Böylelikle insan haklarının en üst basamağında yer alan, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, İnsanın varolma amacını teşkil ettiği gibi, bütün hürriyetlerin de varlık nedenini teşkil etmektedir. Bu husus Anayasamız tarafından da kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Maddi Ve Manevi Varlığı Koruma Ve Geliştirme Hakkı, İnsan Onuru, Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığı, İnsan Hakları, Temel Hak Ve Hürriyetler

ABSTRACT

Like all freedoms constituting Human rights, also person's right to protect and develop his own material and spiritual right comes from person's own honor constituting his moral nature. However, actually all freedoms, by responding to person's material and spiritual needs, serve to protect and develop person's material and spiritual sides. This means that all freedoms are the result of person's right to protect and develop his own material and spiritual existence and to serve to protect and develop person's material and spiritual existence. All freedoms that are the result of person's right to protect and develop his own material and spiritual existence are interpreted as a hierarchy within constitutional fundamental rights. In

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

this way, person's right to protect and develop his own material and spiritual existence, positioned on the top of human rights, constitute person's purpose of existence as well as the reason for existence of all freedoms. This issue is accepted by our constitution.

Key Words: *The Right To Protect And Develop His Material And Spiritual Entity, Human Dignity, Individual's Material And Spiritual Existence, Human Rights, Fundamental Rights And Freedoms*

GİRİŞ

Günümüzde, insanın kendi varlığını koruyup geliştirebilmesinin şartları insan hakları olarak düzenlenmiştir. İnsan haklarından yararlanarak, bireyler kendi maddi ve manevi varlıklarını koruyabilir ve geliştirebilirler. İnsan hakları, insanı insan yapan bütün özelliklerinin korunması ve geliştirilmesi için bulunmuş en iyi araçlardır¹.

İnsanın kendini korumasını ve geliştirmesini sağlayan insan hakları, ancak insanlara bir bütün olarak tanındığı takdirde, kendinden beklenen bu özelliği gösterebilir. Bir başka ifadeyle, insanın kendini koruması ve geliştirmesi, sadece birinci kuşak ya da ikinci kuşak haklarla sağlanamaz. İnsan kişiliği, ancak biyolojik, düşünsel, siyasal, toplumsal, kültürel yönleriyle bir bütün olarak korunup geliştirildiğinde anlam taşır. İnsan, hem kendini geliştirmek, hem de insanlığın evrensel değerlerine katkıda bulunmak isteyen bir varlık olarak, belirtilen özellikleriyle diğer canlılardan ayrılır. Bu nedenle de, insana has özelliklerin, ayırım gözetilmeksizin korunması ve geliştirilmesi gerekir². Kısaca; insanın sadece insani özellikler taşıması sebebiyle sahip olduğu bütün insan hakları, gerçekte kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına hizmet etmektedirler. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına da esas fonksiyonunu kazandıran husus, bütün temel hak ve hürriyetlerin ortaya çıkış nedeni olmasıdır.

Günümüzde insan hakları, hürriyetler biçiminde somutlaştırılmıştır. Bu hürriyetlere, insanın bütün davranışlarını garanti altına alan ve insan haklarının

* Bu çalışma 2004 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yrd. Doç. Dr. Reyhan SUNAY danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve oybirliği ile kabul edilmiştir. Makalede çalışmanın orijinal metnine bağlı kalınarak özeti verilmiştir.

** Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Ana bilim Dalı

¹ UYGUN, Oktay, İnsan Hakları Kuramı, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.13-44.

² GÜLMEZ, Mesut, **İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi (Egemenlik İnsanındır)**, TODAİE Yayını, Ankara 2001, s.3-26.

temel amacı olan kişinin kendi varlığını koruması ve geliştirmesi de dahil olmuş ve “kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı” adı altında bir hürriyet halini almıştır. İnsan haklarının bütününe, insanın korunması ve geliştirilmesine hizmet etmesi sebebiyle, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, insan haklarının en üst basamağında yer almış,³ böylelikle kişilere eksiksiz bir temel hak ve hürriyet güvencesi oluşturularak, kişilerin tam anlamıyla hür olmaları sağlanmıştır.

I. KAVRAM

“Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı”nı ifade etmek üzere kullanılan terimlerden bazılarını, “kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı”⁴, “kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı”⁵, “genel davranış

³ Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının insan haklarının en üst basamağında yer almasıyla; bu hakkın, bütün hürriyetlerin temelinde bulunduğu kastedilmektedir. Ancak bu durum temel hak ve hürriyetler içerisinde bir hiyerarşi olarak yorumlanmamalıdır.

⁴ GÖREN, Zafer, **Anayasa ve Sorumluluk**, DEÜHF Yayınları, İzmir 1999, s.13-14; GÖREN, Zafer, **Anayasa Hukukuna Giriş**, İzmir 1999, s.411-412; ŞİMŞEK, Oğuz, **Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması**, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1999, s.48-49; SAĞLAM, Fazıl, **Temel Hakların Sınırlanması ve Özü**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1982, s.41-43; KANADOĞLU, O. Korkut, **Türk ve Alman Anayasa Yargısında Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması**, Beta Yayınları, İstanbul 2000, s.14; SAĞLAM, Mehmet, Ekim 2001 Tarihinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri Sonrasında Düzenlendikleri Maddede Hiçbir Sınırlama Nedenine Yer Verilmemiş Olan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırı Sorunu, <http://www.Anayasa.gov.tr/anyarg19/maşlam.pdf>, 28.07.2004; KABOĞLU, Ö. İbrahim, **Kolektif Özgürlükler**, DÜHF. Yayınları, Diyarbakır 1989, s.181-182; ATALAY, Esra, Yargısal Temel Haklar, **Prof. Dr. Şükrü Postacıoğlu'na Armağan**, DEÜHF Yayınları, İzmir 1997, s.447; ÖZTÜRK, Bahri, Özel Hayatın Gizliliği ve Arama, **Manisa Barosu Dergisi**, y.11, sy.41, 1992, s.7; KABOĞLU, Ö. İbrahim, **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.543; SAĞLAM, Fazıl, Türk ve Alman Anayasa Hukukları Açısından Gizli Ses Kaydı, **AÜSBFD**, c. XXX, Mart-Aralık 1975, s.108-109; Alman Anayasasının 2. maddesine göre: “Herkes, başkalarının haklarını zedelediği ve Anayasal düzene veya ahlak yasasına aykırı düşmediği sürece kişiliğini serbestçe geliştirme hakkına sahiptir.” İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 22 maddesine göre: Herkesin, toplumun bir üyesi olarak sosyal güvenliğe hakkı vardır; ayrıca, onuru ve *kişiliğinin serbestçe gelişmesi* için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ulusal çaba ve uluslararası işbirliği yoluyla ve her devletin örgüt ve kaynaklarıyla orantılı olarak gerçekleştirilmesine de hakkı vardır.

⁵ SUNAY, Reyhan, **İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları**, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2001, s.9; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Zafer, **Temel Hak Genel Teorisi**, DEÜHF Yayınları, Ankara 1995, s.89; GÖZLER, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000, s.215; ATALAY, s.446.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

özgürlüğü”⁶, “isimsiz hürriyet”⁷ ve “adı konmamış özgürlük hakkı”⁸ şeklinde sıralamak mümkündür. Söz konusu terimlerin her biriyle kastedilen husus aynı olmakla birlikte, bu hakkı en kapsamlı şekilde ifade eden kavram “kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı”dır. Anayasamızda da bu şekilde ifade edilmiş olan kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının kapsamının geniş olması, koruma alanının soyut ve yoruma açık bir nitelik arz etmesi nedeniyle bu hakkın tam olarak ortaya konabilmesi güçlük arz etmektedir.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının temeline inildiği takdirde, “insan doğası” kavramıyla karşılaşılmaktadır. İnsan doğası ise, çoğu kez insanın ihtiyaçlarıyla tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, insan haklarının, temel insan ihtiyaçlarını karşıladığını söylemek mümkündür. Fakat insanın temel ihtiyaçlarının ne olduğu konusunda görüşler farklıdır⁹.

Temel insan ihtiyaçlarının bir kısmı, “geçim” ve “güvenlik” gibi iki genel kategori altında toplanabilecek “maddi” ihtiyaçlardır. Temel maddi ihtiyaçlar, insanın hayatta kalması, varlığını sürdürmesiyle ilgili olup, şüphesiz karşılanmaları konusundaki yöntem farklılıkları dışında, insana özgü bir durum arz etmezler. Diğer canlılar, özellikle hayvanlar da, aynı temel maddi ihtiyaçlarla karşı karşıyadır. Bununla birlikte, temel insani ihtiyaçların diğer kısmını oluşturan manevi ihtiyaçlar, büyük ölçüde insana özgüdür ve insanın ahlaki bir varlık oluşuyla ilgilidir¹⁰.

İnsanın maddi ve manevi olmak üzere iki farklı alanda ihtiyaçlar içerisinde olmasının temel nedeni; insanın maddi ve manevi varlık alanlarından oluşmasıdır. İnsanın doğası gereği sahip olduğu maddi ve manevi varlık alanları ancak bu alanlardaki ihtiyaçların giderilmesi ile korunabilir ve geliştirilebilir. Bu ihtiyaçların giderilmesi ise, insan hakları ile mümkün olabilir. Diğer bir ifadeyle

⁶ SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.42; GÖREN, Zafer, **Anayasa ve Sorumluluk**, DEÜHF Yayınları, Ankara 1995, s.38; ŞİMŞEK, s.54-55; GÖREN, Temel Hak Genel Teorisi, s.89.

⁷ GÖZLER, s.214.

⁸ ŞİMŞEK, s.55.

⁹ DONNELLY, Jack, **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s.27 vd.; GALTUNG, Johan, **Bir Başka Açıdan İnsan Hakları**, Çev. Müge Sözen, Metis Yayınları, İstanbul 1999, s.70 vd.; “LAMPE, Joachim, Rechtsanthropologie, Eine Strukturanalyse Des Menschen Im Recht, **Individualstrukturen In Der Rechtsordnung**, Berlin 1970, s.209.” nakl.; ÖKÇESİZ, Hayrettin, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları, **İnsan Haklarının Gelişimi**, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 1999, s.28-29; ÖKÇESİZ, Hayrettin, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998, s.131-132.

¹⁰ UYGUN, s.18.

insan hakları, kişilerin maddi ve manevi temel ihtiyaçlarını karşılamalarına yarayan araçlar olarak, kaynağını insanın ahlaki doğasından alır. Eğer insan doğasının ahlaki boyutu bulunmasaydı, hak talebi ortaya çıkmayacak, hatta hak kavramı dahi söz konusu olmayacaktı. Uluslararası insan hakları belgelerinde de, aynı noktaya işaret edilerek, insan haklarının kişinin özündeki onurdan kaynaklandığı belirtilmektedir¹¹. Dolayısıyla bütün insan hakları; insanın ahlaki doğası; ya da onurundan kaynaklanan insanın maddi ve manevi varlığını koruması ve geliştirmesi için gerekli olan ihtiyaçlara hizmet eden haklar olarak ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar olan açıklamalarımızdan ortaya çıkan sonuca göre; insan haklarını oluşturan bütün hürriyetler gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı da, insanın ahlaki doğasını oluşturan insan onurundan kaynaklanır. Fakat bütün hürriyetler esasında, kişinin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak, kişinin maddi ve manevi yönlerden korunmasına ve geliştirilmesine hizmet ederler. Bu husus bizi, bütün hürriyetlerin, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının sonuçları olduğu ve kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına hizmet ettiği sonucuna götürmektedir. Bu çerçevede İnsan haklarının en üst basamağında yer alan,¹² kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, İnsanın varolma amacını teşkil ettiği¹³ gibi, bütün hürriyetlerin de varlık nedenini teşkil etmektedir¹⁴. Bu husus Anayasamız tarafından da kabul edilmiştir.

II. KİŞİNİN MADDİ VE MANEVİ VARLIĞINI KORUMA VE GELİŞTİRME HAKKININ GENEL NİTELİKLERİ

İnsan, diğer canlılardan farklı olarak yeni bir şey ortaya koymak, olaylara ve gelişmelere anlam vermek, akıl yürütmek, düşünebilmek gibi özelliklere sahip olması nedeniyle yalnızca biyolojik bir varlık değil, aynı zamanda psikolojik varlık olma özelliğine de sahip bulunmaktadır¹⁵. Bu

¹¹ UYGUN, s.18.

¹² TANÖR, Bülent, Kişi Dokunulmazlığı, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.57.

¹³ ÖZGENÇ, İzzet, Düşüncüyü Açıklama Hürriyeti ve Ceza Hukuku, **75 Yılında Cumhuriyet ve Hukuk Sempozyumu**, İlyas Doğan (yay. haz.), Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır 2000, s.180-181; ÖZGENÇ, İzzet, İnsan Haklarının Felsefi Temeli, **İnsan Hakları**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hukuk Müşavirliği Yayınları, İstanbul 1995, s.42.

¹⁴ AKAD, Mehmet, **Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. Maddesi**, İÜHF Yayınları İstanbul 1984, s.168; SAĞLAM, Gizli Ses Kaydı, s.110-111; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

¹⁵ ÇEÇEN, Anıl, **İnsan Hakları**, Savaş yayınları, Ankara 2000, s.19, 37.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

özellikleri sebebiyle, gelişme kabiliyetine sahip tek varlık olan insanın en başta gelen görevi, kendi maddi ve manevi varlığını (biyolojik, moral ve entelektüel açılarından) geliştirmektir¹⁶.

İnsanın en başta gelen görevini oluşturan kişiliğini serbestçe geliştirmesi, kişinin kendi iradesinde olan bir husustur. Bir başka ifadeyle insan, kendini geliştirme yoluna girip girmeme konusunda irade serbestisine sahiptir. Her insan bağımsızlık ve özgürlük içinde kendini geliştirebilme ve yaşamını şekillendirebilme yeteneğine sahip olup, insanın kendi kişiliğini geliştirebilmesi için gerekli olan maddi ve manevi donanım, kişinin özündeki onurda mevcuttur¹⁷.

İnsanın özünde yer alan onuru, onun doğası gereği sahip olduğu,¹⁸ kendi yaşamını ve çevresini düzenleyebilme yeteneğini ifade etmektedir¹⁹. İnsan onuru, insan haklarının temelini teşkil ettiği gibi,²⁰ kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının da temelini teşkil

¹⁶ SAVCI, Bahri, “Yaşam Hakkı” “Felsefe Açısından Pratiğe Doğru”, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.58-60; GÜLMEZ, s.1.

¹⁷ ÖZGENÇ, Düşünceyi Açıklama Hürriyeti, s.181; ŞİMŞEK, s.31.

¹⁸ ERDOĞAN, Mustafa, İnsan Hakları ve Türkiye, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998, s.136-137; ERDOĞAN, Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s.172-173; UYGUN, s.18; ŞİMŞEK, s.5; DONNELLY, s.27-29.

¹⁹ ÖZTÜRK, Bahri, **Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku**, Seçkin Yayınları, Ankara 2000, s.133; ÖZTÜRK, Özel Hayatın Gizliliği, s.6; ŞİMŞEK, s.5,84; ATALAY, s.446; UYGUN, s.18; ÇOBAN, A. Rıza, İnsan Haklarının Felsefesi Temelleri, Tartışmalar, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998, s.190; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.5.

²⁰ HUGHES, Caroline, Writing Human Rights in the 21st Century, **International Politics** 39: 91- 100, Kluwer Law International. Printed in the United States, March 2002, s.92; ÇAĞIL, O. Münir, İnsan Hakları ve Tabii Hukuk, **İÜHFİM**, c. L, sy.1-4, s.76; ŞİMŞEK, s.5; SAVCI, Bahri, İnsan Hakları Üzerine Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler ve Türk iç Hukuku, **AÜSBFD**, c. XXXV, Ocak-Aralık 1980, s.11; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I, s.28; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları II, s.131; UYGUN, Oktay, **Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları**, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 1996, s.6; GÜLMEZ, s.10; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.188; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; ANAYURT, Ömer, Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.47; KÖKTAŞ, M. Emin, İnsan Hakları Bildirgelerinde Din Sorunu, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.72.

etmektedir. Bu sebeple insanın, insan onuruna layık bir şekilde varolabilmesi ve kişiliğini koruyup geliştirebilmesi gerekir²¹.

Kaynağını insan onurundan alan bütün insan hakları esas itibarıyla, kişinin maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirmesine hizmet etmektedir. Gerçekten de insan hakları, insanın sadece insan olması nedeniyle öznesi olduğu, onun bütün yönleriyle kişiliğini ve değerini koruyup, geliştirmeyi amaçlayan evrensel ilke ve kurallar bütünüdür²². Bu sebeple kişinin insan olmaktan kaynaklanan özelliklerini ortaya koyabilmesi ve geliştirebilmesi, insan haklarını kullanmasıyla mümkün olur²³.

İnsan hakları üç kuşak haktan oluşmaktadır²⁴. Birinci kuşak insan haklarını oluşturan kişi hürriyetleri, kişilerin kendini koruyabilmesini ve geliştirebilmesini sağlayan haklardır²⁵. Fakat sadece birinci kuşak insan hakları kişinin maddi ve manevi varlığını koruyabilmesi ve geliştirebilmesi için yetmez. Çünkü günümüzde kişiye sadece yaşama hakkının tanınması yeterli değildir. Aynı zamanda kişinin yaşama şartları açısından da korunması ve geliştirilmesi gerekir²⁶. Bunun için de, ikinci kuşak insan haklarını oluşturan, sosyal ve ekonomik hakların kişilere tanınması gerekir²⁷. Birinci ve ikinci kuşak haklara ilaveten insan haklarının üçüncü kuşağını oluşturan, insanın uygun çevrede ve barış içinde yaşamasını amaçlayan “dayanışma hakları” da diğer bütün hak kategorileri gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını koruyabilmesine ve geliştirebilmesine

²¹ ŞİMŞEK, s.48; SAVCI, Bahri, **Yaşam Hakkı ve Boyutları**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1980, s.6; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; KUÇURADİ, İoanna, Felsefe ve İnsan Hakları, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.49; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

²² GÜLMEZ, s.4.

²³ UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.26.

²⁴ ATAR, Yavuz, Anayasa Yapımında İnsan Haklarının Düzenlenmesi ve Sınırlanmasıyla İlgili Tercihler, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998, s.618; KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku, s.265-266.

²⁵ ERDOĞAN, Mustafa, **Anayasa ve Özgürlük**, Yetkin Yayınları, Ankara 2002, s.140; ATAR, Yavuz, **Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı**, Mimoza Yayınları, Konya 2000, s.235.

²⁶ KUSY, Miroslav, Innate Dignity, Cultural Identity and Minority Language Rights, **International Journal on Minority and Group Rights**, Kluwer Law International. Printed in the Netherlands. 1999, s.303.

²⁷ TALAS, Cahit, Uluslararası Belgelerde Toplumsal İnsan Haklarının Evrimi ve Yeni Boyutları, **İnsan Hakları Armağanı**, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayını, Ankara 1978, s.37; SAVCI, Yaşama Hakkı ve Boyutları, s.1-3.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

hizmet eder²⁸. Kısaca kişinin kendini koruması ve geliştirebilmesi için kişilere, bu üç kuşağın önem sıralaması yapılmaksızın bir bütün olarak tanınması gerekir²⁹.

III. KİŞİNİN MADDİ VE MANEVİ VARLIĞINI KORUMA VE GELİŞTİRME HAKKI VE SİYASAL SİSTEMLER

A. Demokratik Rejimlerde

Kişilerin maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirilebilmesi için, hürriyetlerin bütünüyle sağlandığı bir düzenin oluşturulması gerekir. Hürriyetlerin sağlandığı bir düzen olan demokrasi, herkese mümkün olan en kapsamlı hürriyetin gerçekleştirilmesi amacına yöneliktir. Burada söz konusu olan “felsefi bir hürriyet” kavramı değil, toplum içinde, insan onuruna yaraşır ve adilce bir arada yaşama düzenini sağlayan “siyasal bir hürriyet”tir. Siyasal anlamda hürriyetin bulunmadığı bir ortamda kişinin, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı’nı gerçekleştirebilmesi mümkün değildir³⁰.

Demokratik bir düzende, hürriyetlerin bütünü oluşturulan insan hakları geniş ölçüde sağlanıp, güvence altına alındığı gibi, insan haklarına karşı köklü bir bağlılık da görülmektedir³¹. Bunun sebebi, demokratik düzenlerde insan haklarının yöneticilerin bahsettiği ve istedikleri zaman geri alabilecekleri imkanlar olarak görülmemesidir. Demokratik bir düzende insan hakları, insan onurunun korunması için vardır. İnsanlar, yöneticiler verdiği için değil, sırf insan olmaları nedeniyle bu haklara sahiptirler³². Böyle bir düzende, insan onurundan kaynaklanan ve bütün hürriyetlerin temeli niteliğinde olan, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı da, kişiye sırf insan olması sebebiyle tanınır ve kişinin tam anlamıyla hür olmasını sağlar. Aksi

²⁸ KABOĞLU, İbrahim, Çevre Hakkı, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.340; SHUE, Henry, Temel Hakların Evrenselliği, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Ülker İnce, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.33; TANÖR, Bülent, **Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu**, BDS Yayınları, İstanbul 1994, s.150; SADIK, K. Gulam, Bugünkü İslamda İnsan Hakları, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Abdullah Kaygı, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.125.

²⁹ GÜLMEZ, s.3.

³⁰ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk II, s.7,15; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk I, s.7.

³¹ DONNELLY, s.96; KAPANİ, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara 1993, s.173; ERDOĞAN, Mustafa, **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, Liberte Yayınları, Ankara 2000, s.129; WALİRE, Kişi Hakları Kavramının ve Teorisinin Tarihte Kuruluşu, **AÜSBFD**, Özetleyerek Çev. Bahri Savcı, c. XXV, Mart 1970, s.130; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk I, s.10.

³² UYGUN, Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları, s.6.

takdirde insana, onuru sebebiyle tanınmamış bir hürriyet düzeni söz konusu olur ki, böyle bir düzende kişi, maddi ve manevi varlığını koruyup geliştiremez.

Demokratik devletin başlıca görevi; insanın doğuştan sahip olduğu insan haklarının güvence altına alınabilmesidir. Demokratik devlet, öncelikle kişinin hak ve hürriyetleriyle sınırlı olan devlettir³³. Şüphesiz demokratik devletin hürriyetlere bu derece önem verişinden, sınırsız bir hürriyet düzenini öngördüğü sonucu çıkarılmamalıdır. Demokratik devlette de, herkesin onuruna uygun yaşam koşullarına ulaşabilmesi için, kişi hak ve hürriyetlerine toplum yararına sınırlar çizilmesi zorunludur. Bu çerçevede, demokratik bir düzende kişiye en başta tanınması gereken, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına da, kanun koyucu tarafından sosyal yaşamı geliştirmek ve desteklemek için, günün koşullarına göre katlanılabilirlik ölçüsünde ve kişinin bağımsızlığının korunması şartıyla sınırlar getirilebilir³⁴. Ancak bu noktada demokrasiyi diğer sistemlerden farklı kılan husus; hürriyetin asıl, sınırlamanın ise istisna olmasıdır.

Demokratik bir düzende hürriyet asıldır ve böyle bir düzen insan varlığının bütün yönleriyle ve boyutlarıyla gelişmesini hedefler. Söz konusu gelişmenin sağlanabilmesinin en iyi yol ise, kişinin bu gelişmeyi tamamen kendi bildiği ve dilediği şekilde gerçekleştirmesine izin vermektir. Şüphesiz insanın kendi maddi ve manevi varlığını dilediği gibi gerçekleştirebileceği hür hayat alanı, en geniş manada demokratik bir düzende sağlanır³⁵. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirebilmesi için tanınmış olan serbest alan, o rejimin demokratik olup olmadığı noktasında da önemli bir göstergedir³⁶. Diğer bir ifadeyle, kişinin bu hayat alanı ne kadar geniş ise, ülkede mevcut olan siyasi rejim de o kadar hürriyetçi ve demokratik; ne kadar dar ise, o kadar baskıcı ve otoriterdir³⁷. Bu itibarla, kişinin kendi varlığını geliştirmesi için gerekli ortamların yaratılması, demokrasinin olmazsa olmaz koşullarından sayılmakta ve kişiliğin geliştirilmesiyle, demokratik düzen arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır³⁸.

³³ SUNAY, s.24; UZUN, Turgay, Uluslararası Alanda İnsan Haklarının Gelişimi, İdealler, Gerçekler ve Türkiye, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.22, 1998, s.1239-1240.

³⁴ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk II, s.6,16; GÖREN, Anayasa Hukuku, s.406-414.

³⁵ GÖZE, Ayferi, **Liberal Marxist Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri**, İÜHF Yayınları, İstanbul 1977, s.9; ÖZTÜRK, Özel Hayatın Gizliliği, s.4.

³⁶ ŞİMŞEK, s.9.

³⁷ ÖZTÜRK, Özel Hayatın Gizliliği, s.4.

³⁸ TALAS, Cahit, Yaşam Hakkı ve Toplumsal Haklar, **İnsan Hakları Yılığ**, c. 12, 1990, s.83; ULUĞ, Feyzi, Eğitim Hakkının Kullanım Sorunu, **Türkiye'de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.440.

B. Antidemokratik Rejimlerde

Demokrasi ile yönetilmeyen ülkelerde, yöneticiler insanlara bazı haklar tanırlar. Fakat bu haklar genellikle, yönetimin bir lütfu, bir ihsanı niteliğinde olup hakların kökeninde devletin ve onu yönetenlerin iradesi vardır. Bu sistemde kişiler, insan olmaları ya da onurlu bir varlık olmaları sebebiyle haklara sahip bulunmayıp, haklar kendilerine devlet tarafından verilmiştir ve istenildiği zaman da geri alınabilir³⁹. Ayrıca antidemokratik sistemlerde, kişiler hem hak sahibi yapılmış, hem de hak sahibi olan kişiye ödevler yüklenmiştir. Esas itibarıyla hak, bir kişiye tanındığı takdirde diğer kişilere ve devlete bu hakka saygı duyma ödevi yüklemesi gerekirken, antidemokratik sistemlerde hak sahibi olan kişiye ödev yüklenmesi, bu sistemlerdeki çarpık hak anlayışı gözler önüne sermektedir⁴⁰. Böyle bir düzende kişinin sahip olduğu hakları, her an kaybetme korkusuyla karşı karşıya kalması ve kendine tanınmış olan haklar karşılığında bir ödevle sorumlu tutulması, kişinin kendi maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirmesinin önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir.

Antidemokratik rejimlerde kişinin araç konumunda görülmesi, devleti yüceltirken, kişiyi hiçe saymıştır⁴¹. Bu rejimlerde, kişilerin devlete karşı herhangi bir talepte bulunmaya hakları yoktur; korunmaya değer olan sadece devlet ve kolektiftir. Devletin lütfu olarak tanınmış olan hakların kullanılması ancak kolektif çıkarlara aykırı olmamak kaydıyla mümkündür⁴². Antidemokratik rejimlerin devlet ve kolektif çıkarlar karşısında kişiyi hiçe sayması, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Doğaldır ki, kişi, bir hiç konumunda kabul edildiği takdirde, hürriyet içerisinde iradesiyle hareket edemeyen ve kendi kişiliğini koruyup geliştiremeyen bir konuma düşmektedir⁴³.

Kişinin değil, devletin ön planda olduğu ve kutsal sayıldığı antidemokratik rejimler, resmi ideolojiye dayanan ve resmi ideoloji dışındaki fikirlere imkan tanımayan rejimlerdir. Antidemokratik rejimlerde resmi ideoloji, hayatın her alanını kuşatmıştır⁴⁴. Bu rejimlerde, devletin belli bir ideolojisinin olması ve halkı bu ideolojiye göre şekillendirmeye çalışması nedeniyle; devletin

³⁹ UYGUN, Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları, s.6.

⁴⁰ DONNELLY, s.63.

⁴¹ SAVCI, Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler, s.7; ŞİMŞEK, s.10.

⁴² DOEHRING, Karl, **Genel Devlet Kuramı**, Çev. Ahmet Mumcu, İnkilap Kiabevi, İstanbul 2002, s.269; YAYLA, Atilla, **Liberal Bakışlar**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993, s.91; ŞİMŞEK, s.32.

⁴³ ŞİMŞEK, s.9.

⁴⁴ KOLAKOWSKI, Leszek, Totaliterizm ve Yalan, Çev. Aydın Yalçın, **Sosyal ve Siyasal Teori (Seçme Yazılar)**, YAYLA Atilla (der.), Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s.403-404.

her alana müdahalesi yoğundur. Antidemokratik rejimlerde devlet sadece kamusal alanı değil, özel alanı da kendi denetimine almıştır⁴⁵.

Antidemokratik rejimlerin, insan hakları ve buna dayanan kişinin kendini koruma ve geliştirme hakkıyla bağdaşmamasının özünde de, devletin kişisel özerkliğe ve özel alana değer vermemesi yatmaktadır. Totaliter toplumlarda devlet, toplumun temsilcisi olarak aile hayatı, din, eğitim ve hayatın bağımsız olma potansiyelini taşıyan diğer bütün yönlerini kontrol eder. Bu anlayışa göre halkın rejimine ve onun ideolojisine etki edebilecek her kurum veya kişi ortadan kaldırılmalı veya en azından düzenlemeye tabi tutulmalıdır⁴⁶. Kişi ve kurumların kontrol altında tutulması, sadece kişinin davranışlarına yönelik değil, aynı zamanda düşüncelerine de yöneliktir. Bundan dolayı bu rejimlerde kişilere serbest davranma alanı tanınmamıştır⁴⁷. Kişilerin hür bir biçimde davranmadıkları ve her hareketlerinin kontrol altında alındığı bir düzende, kişilere kendi kişiliklerini serbestçe geliştirebilecekleri hür bir hayat alanı tanınmamış olur⁴⁸.

IV. KİŞİNİN MADDÎ VE MANEVÎ VARLIĞINI KORUMA VE GELİŞTİRME HAKKININ İNSAN ONURU İLE İLİŞKİSİ

A. İnsan Onuru Kavramı

İnsan onuru, esas itibariyle genel özgürlük ve eşitlik gibi kapsamı ve sınırları kolayca belirlenemeyen, insan faaliyetlerinin geniş bir boyutunu kapsayan,⁴⁹ soyut bir kavramdır. Gerçekte insan onurunun sınırlarını kesin olarak çizilmesi ve kapsamının bütünüyle belirlenmeye çalışılması da, doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Çünkü böyle bir durumda, insan onurunun hem gelecekteki yeni zedelenme risklerine karşı korumasız bırakılması, hem de kavramın belli bir din, felsefe ya da ideolojinin hizmetinde kötüye kullanılması söz konusu olabilecektir. Bu durumda insan onurunun temelindeki anlayışın ortaya konularak, içeriğinin belirlenmesi yoluna gidilmesinin daha doğru bir çözüm olacağını ileri sürmek mümkündür⁵⁰.

⁴⁵ GEMALMAZ, M. Semih, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Beta Yayınları, İstanbul 2003, s.135; ÖKÇESİZ, **Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I**, s.33.

⁴⁶ DONNELLY, s.92.

⁴⁷ DOEHRİNG, s.269.

⁴⁸ ÖZTÜRK, **Özel Hayatın Gizliliği**, s.4.

⁴⁹ ATALAY, s.446; ŞİMŞEK, s.51.

⁵⁰ ŞİMŞEK, s.50-57.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

Felsefi açıdan değerlendirildiğinde insan onuru, her insanın doğası gereği⁵¹ somut, bireysel, fiziksel, zihinsel vb. yeteneklerinden bağımsız olarak sahip olduğu ve insanların kendi hayatlarını ve çevrelerini düzenleyebilme yeteneklerini ifade etmektedir⁵². Onura sahip olmak için sadece insan olmak yeterli olup,⁵³ herkes onura sahip olma bakımından eşittir⁵⁴. Öte yandan insan onuru, insanın kendi dışında ve kendi elinde olmaksızın taşıdığı ırk, renk, dil, din, cinsiyet, yurttaşlık, sosyal veya etnik köken gibi özelliklere ya da durumlara da bağlı bulunmamaktadır⁵⁵.

Soyut bir kavram olan insan onuru ile ilgili olarak, Anayasa Mahkemesinin de bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Mahkemeye göre, “insan onuru” kavramı insanın ne durumda, hangi şartlar altında bulunursa bulunsun, sırf insan oluşunun kazandığı değer tanınmasını ve sayılmasını anlatmaktadır. Bu öyle bir davranış çizgisidir ki, ondan aşağı düşünce ya da muamele, ona muhatap olan insanı insan olmaktan çıkarır. İnsan haysiyeti kavramının, toplumların kendi görenek ve geleneklerine ve topluluk kurallarına göre saygıya değer olabilmesi için, bir insanda bulunmasını zorunlu gördükleri niteliklerle karıştırmamak gereklidir. Bu kavramın gelişmesi ve yerleşmesi çok uzun bir zaman almış; pranga bentlik, teşhir, boyunduruk, dayak gibi cezaların kaldırılması, bu sayede mümkün olabilmıştır⁵⁶.

İnsan onuru kavramının somut bir olaya uygulanması ya da kamusal organlar karşısında korunması söz konusu olduğu zaman, şüphesiz soyut olarak yapılan tanımlamalar yetersiz kalabilecektir. Ancak böyle bir durumda “negatif

⁵¹ ERDOĞAN, İnsan Hakları ve Türkiye, s.136-137; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.172-173; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; ŞİMŞEK, s.5; DONNELLY, s.27-29.

⁵² ÖZTÜRK, Özel Hayatın Gizliliği, s.6; ÖZTÜRK, Ceza Muhakemesi Hukuku, s.133; ŞİMŞEK, s.5,84; ATALAY, s.446; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; ÇOBAN, s.190; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.5.

⁵³ KUSY, s.300; GÜLMEZ, s.49; ŞİMŞEK, s.8 3; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.409-413; ÇOBAN, s.190; MERCIER, Andre, İnsan Haklarının Temelleri, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Ayşe Özberki, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.15; SAVCI, Felsefe Açısından Pratiğe Doğru, s.23;

⁵⁴ AKYILMAZ, Bahtiyar, **İdare Hukuku**, Sayram Yayınları, Konya 2004, s.54; KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku, s.25; DONNELLY, s.145; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.93; SAVCI, Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler, s.11; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.16-17; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.413-414; KUSY, s.300.

⁵⁵ GÜLMEZ, s.2; UYGUN, Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları, s.6; ÇAĞIL, s.76; ŞİMŞEK, s.63.

⁵⁶ **E. 1963/132, K. 1966/29**, KT. 28/6/1966, <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1966/K1966-29.htm>, 27.07.2004.

tanımlama” yönteminden (ihlal kalıbından) hareketle, insan onurunu belirlemenin daha doğru bir ölçüt olacağı savunulmaktadır⁵⁷.

Negatif tanımlama yöntemini savunan yazarlar, her şeyden önce kavramın değişken içerikli olması nedeniyle, onun ne olduğundan ziyade, hangi hususların insan onurunu ihlal ettiğini belirlemenin daha pratik bir öneme sahip olduğunu ileri sürmektedirler⁵⁸. Buna göre, insan onuru, tıpkı teneffüs ettiğimiz hava gibi, bulunmadığı takdirde, varlığını daha iyi anlayabileceğimiz bir husustur. Dolayısıyla, insan onuruna uygun olanlardan ziyade, onunla bağdaşmayan tutum ve davranışları göstermek, daha kolay ve işlevsel görünmektedir. Örneğin, işkence ya da bir kimsenin kendini veya yakınlarını suçlayıcı beyanlarda bulunmaya zorlanması, sanığa haklarının bildirilmemesi ve özel yaşamın gizliliğine yapılan müdahalelerin insan onuruna aykırılık teşkil ettiği açıktır⁵⁹. Buna göre “negatif tanımlama” yönteminde; insan onuru değil, fakat nelerin insan onurunu ihlal ettiği hususu tanımlanmış olmaktadır⁶⁰.

İnsan onurunu tanımlamanın zorluğu karşısında, insan onuru ihlal eden hususların ne olduğunu tespit etmek, daha kabul edilebilir görünmektedir. Ancak negatif tanımlama yönteminden hareketle, hangi hususların insan onurunu ihlal ettiğinin belirlenmesi de kolay bir yol değildir. Bu çerçevede ortaya konulmuş olan “obje formülü”, büyük ölçüde insan onurunu ihlal eden fiilleri belirlemede kullanılabilecek, elverişli bir ölçüttür⁶¹.

Obje formülüne göre, insan devlet nazarında basit bir obje olmayıp, “kendisinden sorumlu kişilik”tir. Buradan hareketle insanı devlet faaliyetlerinin basit bir objesi haline getiren fiiller, insan onuruna aykırılık teşkil etmektedir⁶².

⁵⁷ ŞİMŞEK, s.8 4.

⁵⁸ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.16-17; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.408; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I, s.28; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları II, s.131; ÖZTÜRK, Bahri, **Ceza Muhakemesi Hukukunda Koğuşturma mecburiyeti (Hazırlık soruşturması)**, DEÜHF Yayınları, Ankara 1991, s.69; ÖZTÜRK, Ceza Muhakemesi Hukuku, s.134; ŞİMŞEK, s.67-68.

⁵⁹ ÖZTÜRK, Ceza Muhakemesi Hukuku, s.134-135; ÖZTÜRK, Koğuşturma mecburiyeti, s.69-72.

⁶⁰ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.17; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.414; ŞİMŞEK, s.64; Ayrıca bu yöntem çerçevesinde insan onurunun etkili bir şekilde korunabilmesi için sadece mevcut ihlallerle değil, muhtemel ihlallerle de mücadele edilmelisi gerektiği; çünkü ortaya çıkmış olan ihlallerle yetinilmesi durumunda, insan onurunun korunmanın, meydana gelmiş zararların telafisinden ibaret kalacağı da savunulmaktadır. ÖZTÜRK, Koğuşturma mecburiyeti, s.72.

⁶¹ ŞİMŞEK, s.85-86.

⁶² AKYILMAZ, s.54; ÖZTÜRK, Ceza Muhakemesi Hukuku, s.133; ATALAY 446; ŞİMŞEK, s.69; GÖREN, Kişiliğin Korunması, s.172; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.409.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

Federal Alman Anayasa Mahkemesine göre obje formülünün temelinde, insanın kendi hayatını düzenleyebilmesi ve kendisini geliştirme yeteneğine sahip olması düşüncesi bulunmaktadır. Kendi hayatını kendi iradesiyle belirleme, kişi olma ve sorumluluk kavramları, bireyin suje olması anlayışını şekillendiren hususlardır. Böylece obje formülü, pozitif bir tanım vermeyerek, insan onurunu yeni ortaya çıkabilecek tehlikelere karşı korumayı hedefleyen bir ölçüt olarak ortaya çıkmaktadır⁶³.

B. Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Geliştirme Hakkı ile İnsan Onuru arasındaki ilişki

İnsan hakları kişilerin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamalarına yarayan araçlar olarak, kaynağını insanın ahlaki doğasından almaktadır⁶⁴. İnsanın ahlaki doğası; insanın özündeki onuru ve insanın onurlu bir hayat yaşaması için gerekli olan etkinlikleri gerçekleştirebilme potansiyelini ifade etmektedir⁶⁵. İnsan haklarının ayrılmaz bir parçası olan insan onuru,⁶⁶ insan haklarının temelini teşkil ettiği gibi,⁶⁷ kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının da dayanağını teşkil etmektedir⁶⁸.

İnsanın maddi ve manevi varlığını geliştirmesini garanti eden insan onuru kavramı ile, “kişi varlığını” gerçekleştirmek ve güvence altına almak amaçlanmaktadır. Bu itibarla, insan onurunun yansıması olan, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, temelde insan onurunun korunması için öngörölmüş bir haktır⁶⁹.

⁶³ ŞİMŞEK, s.73.

⁶⁴ ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.172-174; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.26.

⁶⁵ ERDOĞAN, İnsan Hakları ve Türkiye, s.136-137; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.172-173; DONNELLY, s.27-29; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18.

⁶⁶ GÖNÜL, Mustafa, Anayasal Normlar Hiyerarşisi ve Temel Hakların Korunmasındaki İşlevi, **VIII. Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı**, c.2, Türk Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 1990, s.5.

⁶⁷ HUGHES, s.92; ÇAĞIL, s.76; ŞİMŞEK, s.5; SAVCI, Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler, s.11; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I, s.28; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları II, s.131; UYGUN, Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları, s.6; GÜLMEZ, s.10; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.188; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; ANAYURT, s.47; KÖKTAŞ, s.72.

⁶⁸ ŞİMŞEK, s.48; SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.6; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; KUÇURADİ, Felsefe ve İnsan Hakları, s.49; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

⁶⁹ AKILLIOĞLU, Tekin, Genel Olarak İnsan Hakları, **Farklı Bakış Tarzlarıyla İnsan Hakları Uygulamaları**, A.P.K Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.6; ŞİMŞEK, s.46-48; SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.6; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; KUÇURADİ, Felsefe ve İnsan Hakları, s.49; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.12-13; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.411-412; ATALAY, s.446.

İnsan onuru gerçekte, insanın doğası gereği sahip olduğu kendi yaşamını ve çevresini düzenleyebilme yeteneğini ifade etmektedir. Her insan bağımsızlık ve özgürlük içinde kendini geliştirebilme ve yaşamını şekillendirebilme yeteneğine sahip olup, insanın kişiliğini geliştirebilmesi için gerekli olan maddi ve manevi donanım, kişinin özündeki onurda mevcuttur⁷⁰. Bu sebeple, insan onurunun temeli; insanın, hayatını ve çevresini belirleme hususundaki yeteneğine dayanmaktadır⁷¹. Söz konusu yeteneğin uygulamaya geçirilebilmesi; insanlara, kendilerini gerçekleştirebilme imkanlarının verilmesiyle mümkün olabilecektir. Bundan dolayı kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı da hak sahibine, yaşamını dilediği gibi gerçekleştirmesini ve geliştirmesini sağlayan en önemli hak olmaktadır⁷².

Esas itibariyle, insan onuru gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı'nın koruma alanı da belirgin olmayıp, yoruma açık ve soyut bir nitelik arz etmektedir. Özü itibariyle çerçeve bir temel hak olarak kabul edilen kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı'nın koruma alanı, ancak negatif bir çıkarım yapılmak suretiyle ortaya konulabilir. Bu çerçevede mevcut bir temel hakkın koruma alanına girmeyen fiil, genel davranış özgürlüğünün koruma alanına dahil edilmektedir. Buna göre; bir fiil, temel bir hakkın koruma alanına girdiği takdirde artık söz konusu fiil, genel davranış özgürlüğü içerisinde kabul edilmeyecektir⁷³.

Genel davranış özgürlüğünün belirtilen niteliğine karşılık, insan onuru temel haklar karşısında ikincil bir niteliğe sahip değildir. Bu sebeple her hangi bir hakkın koruma alanına girmeyen bütün fiilleri koruyan, çerçeve bir temel hak niteliğinde de değildir. Eğer insan onuru çerçeve bir temel hak olarak kabul edilirse, bu durumda genel davranış özgürlüğünü ifade eden kişinin, maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı ile insan onuru aynı işleve sahip olacaktır⁷⁴. Oysa; insan onuru; hukuki işlevi bakımından kişinin maddi ve manevi varlığını

⁷⁰ ERDOĞAN, İnsan Hakları ve Türkiye, s.136-137; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.172-173; DONNELLY, s.27-29; ÖZTÜRK, Özel Hayatın Gizliliği, s.6; ÖZTÜRK, Ceza Muhakemesi Hukuku, s.133; ŞİMŞEK, s.5,84; ATALAY, s.446; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; ÇOBAN, s.190; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.5; ÖZGENÇ, Düşünceyi Açıklama Hürriyeti, s.181.

⁷¹ ŞİMŞEK, s.31.

⁷² GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

⁷³ ŞİMŞEK, s.55.

⁷⁴ ŞİMŞEK, s.47-48.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

geliştirme hakkını garanti eden⁷⁵, bağımsız bir temel haktır⁷⁶. Buna karşılık kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ise, sadece kişinin kendi yaşamını serbestçe belirleme hakkını ve genel eylem özgürlüğünü değil, aynı zamanda genel eylem özgürlüğünün içerdiği yetkilerin kullanılmasını da garantileyen, sübjektif bir kamu hakkıdır⁷⁷.

V. KİŞİNİN MADDİ VE MANEVİ VARLIĞINI KORUMA VE GELİŞTİRME HAKKININ ANAYASADAKİ YERİ

A. Hukuki Niteliği ve Önemi

1.Hukuki Niteliği

Anayasamızın Başlangıç kısmının 6. paragrafı “Her Türk vatandaşının... onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğunu” 176. maddesi ise, “Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten Başlangıç kısmının Anayasa metnine dahil” olduğunu belirtmektedir. Başlangıç kısmının hukuki değeri esas itibarıyla, Anayasa kurallarının yorumlanmasıyla sınırlı olmalıdır. Çünkü başlangıçta yer alan ve Anayasaya uygunluk denetiminde “ölçü norm” olarak kullanılacak ilkeler, Anayasamızın diğer bölümlerinde düzenlenmiştir⁷⁸.

⁷⁵ KUÇURADİ, Felsefe ve İnsan Hakları, s.49; ŞİMŞEK, s.48; SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.6; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.12-13; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.411-412.

⁷⁶ ÖZTÜRK, Ceza Muhakemesi Hukuku, s.133; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.13; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.411; ŞİMŞEK, s.47-48.

⁷⁷ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.13; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.411.

⁷⁸ ATAR, Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, Mimoza Yayınları, Konya 2002, s.57; ÖZBUDUN, s.49. Anayasa Mahkemesi de bazı kararlarında “Başlangıç”taki ilkelere dayanmış ve Başlangıç metninin Anayasaya dahil olduğunu ifade etmiştir. **E. 1989/1, K. 1989/12** sayılı 27.3.1989 tarihli Anayasa Mahkemesi kararına göre, “Anayasa’nın 176. maddesi, Anayasa’nın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten Başlangıç kısmını Anayasa metnine dahil etmiştir. Başlangıç Anayasa’nın dayandığı temel görüş ve ilkeleri içermekle Anayasa maddelerinin amacını ve yönünü belirleyen bir kaynaktır. Anayasa’nın Başlangıç’ında, Türkiye Cumhuriyetinin çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde; hiçbir düşünce ve görüşün Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılaplarıyla medeniyetçiliği karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesi gereği kutsal din duygularının Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı; her *Türk vatandaşının medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirmek hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu* fikir, inanç ve kararıyla anlaşılması, sözüne ve ruhuna bu yönlerde de saygı gösterilmesi, mutlak bir sadakatle yorumlanıp uygulanması gerektiğini bildirmesi bu niteliğinin kanıtıdır.” **E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 27.3.1989**,<http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1989/ K1989-12.htm>, 27.07.2004. Aynı yöndeki **E. 1984/14, K. 1985/7** sayılı 13. 6. 1985 tarihli Anayasa Mahkemesi kararına göre, “ülke topraklarının satışına

Anayasamızın 2. maddesinde “cumhuriyetin nitelikleri” sayılmaktadır. 2. maddeye göre, “Türkiye Cumhuriyeti, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan bir hukuk devletidir.” Başlangıçta belirtilen temel ilkelerden biri de, “Her Türk vatandaşının onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” hükmüdür. Söz konusu hüküm Anayasamızın 2. maddesinde sayılan, “Cumhuriyetin niteliklerine” dahildir. Anayasamızın 4. maddesi de, Cumhuriyetin niteliklerini, değiştirilemeyen ve değiştirilmesi dahi teklif edilemeyen kurallar arasında saymaktadır. Buradan hareketle; kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, Anayasayı değiştiren organın dahi değiştiremeyeceği bir hüküm niteliğini kazanmış olmaktadır⁷⁹.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, Anayasamızın başlangıç kısmına ilaveten, Anayasanın 5. ve 17. maddelerinde de düzenlenmiştir. Ayrıca bu hükümlere ek olarak bütün temel haklar da , kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı'nın somut görünümünü niteliğindedir⁸⁰.

Bu çerçevede bütün temel haklar Anayasamızın 17. maddesinde yer alan kişinin maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı'ndan çıkarılan, temel özgürlük hakkının sonuçlarını oluşturmaktadır⁸¹. Söz konusu durum, Anayasalarda bütün hürriyetlerin düzenlenememesinden kaynaklanmaktadır. Zira hürriyetlerin sayısı sınırsızdır ve akla gelebilecek her fiil için insana hürriyet tanınabilmektedir. Kısaca, ne kadar insan fiili varsa, o kadar hürriyet vardır. İşte Anayasada ayrıca düzenlenme şansına erişmemiş hürriyetlere, “isimsiz hürriyetler” veya “adı konmamış özgürlük hakkı” denir. Bu hürriyetler, genel davranış özgürlüğü niteliğinde olan kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile güvence altına alınmış hürriyetlerdir⁸². Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının, genel davranış özgürlüğü niteliğinde olmasının amacı; Anayasada öngörülen temel hak ve

cevaz veren her iki maddede Anayasamızın devleti ve ülkesiyle bir bütün olduğunu belirten başlangıç hükmüne aykırı bulunmaktadır.” **E. 1984/4, K. 1985/7**, KT. 13. 6. 1985, <http://www.Anayasa.gov.tr/ KARARLAR/İPTALİTİRAZ/ K1985/K1985-7.htm>, 27.07.2004.

⁷⁹ ALDIKAÇTI, Orhan, Sosyal Devlet, **Anayasa Yargısı**, c. 14, Ankara 1997, s.136; GÖREN, Zafer, Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması, **Anayasa Yargısı**, c.9, Ankara 1992, s.169; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.407.

⁸⁰ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.11,14; GÖREN, Kişiliğin Korunması, s.173,175.

⁸¹ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

⁸² GÖZLER, s.214.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

hürriyetlerin dışında kalan bölümü de kapsamak ve eksiksiz bir temel hak güvencesi oluşturmaktır⁸³.

Genel davranış özgürlüğü, çerçeve bir temel hak olarak kabul edilmekte ve bu normun koruma alanı, ancak negatif bir çıkarım yapılmak suretiyle ortaya konabilmektedir. Buna göre; mevcut bir temel hakkın koruma alanına girmeyen fiil, genel davranış özgürlüğünün koruma alanına girmektedir. Dolayısıyla, bir fiil bir temel hakkın koruma alanına giriyorsa, artık söz konusu hareket, genel davranış özgürlüğü içerisinde kabul edilmeyecektir⁸⁴. Diğer bir ifadeyle; kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile Anayasada belirtilmiş diğer haklar arasında bir lex generalis – lex specialis ilişkisi vardır. Bir fiil Anayasada yer alan diğer temel hak kurallarından birinin geçerlilik alanı içindeyse, lex specialis kuralı gereği, kişiliğin geliştirilmesi hakkı uygulanmaz. Buna karşılık diğer temel hak kuralları içerisinde yer almayan her tür insan fiili, kişiliğin geliştirilmesi hakkının koruma alanı içersindedir. Böylece kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, genel davranış özgürlüğü niteliğine bürünmektedir⁸⁵.

Anayasamızın 5. maddesinin son cümlesi; “İnsanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmayı” devletin temel amaç ve görevleri arasında saymaktadır. Söz konusu madde, insanın maddi ve manevi varlığını, insan onuruna uygun biçimde geliştirmesini amaçlamaktadır. Maddenin özünde, insanın gelişmesi ve toplumsal baskılardan korunması yatmaktadır⁸⁶. Ayrıca madde ile insanın, maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları sağlamak devlete bir görev olarak yüklenmekte ve devlet, Anayasal düzeyde sorumluluk altına alınmış olmaktadır⁸⁷. Ancak Anayasa hukukumuzda olumlu edimi gerektiren bir hakkın sadece Anayasada yer almış olması kişilere yargı yoluyla istenebilecek sübjektif kamu hakkı vermemektedir. Bu tür talep ve dava hakları ancak yasama organının o alandaki kanuni

⁸³ SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.42.

⁸⁴ ŞİMŞEK, s.55.

⁸⁵ SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.42; GÖZLER, s.215.

⁸⁶ AKAD, s.59,121.

⁸⁷ KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku, s.544; AKAD, s.95; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.3; ŞİMŞEK, s.48; AKIN, İlhan, **Kamu Hukuku**, İÜHF Yayınları, İstanbul 1980, s.324-325; SAĞLAM, Fazıl, Türk ve Alman Anayasa Hukukları Açısından Gizli Ses Kaydı, **AÜSBFD**, c.XXX, Mart-Aralık 1975, s.110-111; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.404; AKIN İ., AKAD M., Cumhuriyetin Ellinci Yılında Temel Hak ve Özgürlükler, **50. Yıl Armağanı**, İÜHF Yayınları, İstanbul 1973, s.24; AKAD M., DİNÇKOL B., **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, İstanbul 2000, s.178; ATAR, Anayasa Hukuku, s.106; ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara 1998, s.101.

düzenlemesinden doğmaktadır. Bir başka ifadeyle; söz konusu Anayasa hükümleri doğrudan doğruya uygulanabilir hukuk kuralları değil, yasama organına siyasal nitelikte direktifler veren program kurallar niteliğindedir⁸⁸.

Anayasamızın 65. maddesi de bu görüşü desteklemektedir. 65. maddede “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” denilmektedir. Anayasanın 65 maddesindeki sınır, ancak olumlu edimi gerektiren sosyal haklar bakımından geçerlidir. Olumlu edim gerektirmeyen (sendika, toplu sözleşme, grev gibi) hakların gerçekleşmesi, 65. maddedeki sınırlara bağlanamaz⁸⁹. Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi, Anayasanın 5. ve 17. maddelerinde düzenlenen kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile bağlantılı olan sosyal haklar (örneğin sosyal güvenlik hakkı, sağlık yardımı) söz konusu olduğunda, Anayasanın 65. maddesinde öngörülen sınırlamanın uygulanamayacağına, devletin bu durumda, bu hakları gerçekleştirmek zorunda olduğuna karar vermiştir.

Yüksek Mahkeme konu ile ilgili ilk kararını, 506 sayılı Kanunda düzenlenen ve sosyal sigortalılara yapılacak sağlık yardımını, 18 ayla sınırlayan 34. madde hakkında vermiştir. Anayasa Mahkemesi; sağlık yardımı sonunda henüz iyileşmemiş ve tedavisi sürmekte olan kişiye sağlanan sağlık yardımının, 18 ayla sınırlanmasını, gerek yaşama hakkının, gerekse maddi ve manevi varlığını koruma hakkının özünü zedeleyen bir nitelik taşıdığından, Anayasa'nın 17. maddesine aykırı bulmuştur⁹⁰. Kararın konumuz açısından önemi; sağlık

⁸⁸ AKAD, s.109-110; TALAS, Cahit, Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi, **İnsan Hakları Yıllığı**, c. 3-4, 1981-1982, s.68; GÖZLER, s.162; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.18.

⁸⁹ ÖZBUDUN, s.111-112; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.18.

⁹⁰ **E. 1990/27, K. 1991/2, KT. 17.1.1991,** <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1991/K1991-2.htm>, 27.07.2004. “Anayasa'nın 17. maddesinin ilk cümlesi “Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.” biçimindedir. Kişinin yaşama hakkı, maddi ve manevi varlığını koruma hakkı, birbirleriyle sıkı bağlantıları olan, devredilmez, vazgeçilmez temel haklardır. Bu haklara karşı olan her türlü engelin ortadan kaldırılması da devlete ödev olarak verilmiştir. Gücsüzleri güçlüler karşısında koruyacak olan devlet, gerçek eşitliği sağlayacak, toplumsal dengeyi koruyacak, böylece gerçek hukuk devleti niteliğine ulaşacaktır. Hukuk devletinin amaç edindiği yaşama hakkının korunması, sosyal güvenliğin sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Sosyal güvenliği sağlayacak olan kuruluşların yasal düzenlemeleri “yaşama hakkı ile maddi ve manevi varlığı koruma haklarını” zedeleyecek veya ortadan kaldıracak hükümler içermemesi gerekir. Bu konuda düzenlenen uluslararası kurallar da aynı amaca yönelik hükümler taşımaktadır. 16.6.1989 günlü, s.3581 sayılı Yasa'yla onaylanan Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi'nin 13. maddesi de hastalık durumunda gerekli olan tüm bakımların sağlanmasını öngörmektedir. 506 sayılı Yasa'nın 34. maddesinde öngörülen “.. 18 aya

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

hakkının kişinin kendi maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile sıkı ilişki içinde olması ve bu ilişkiden dolayı Anayasanın 65. maddesindeki sınırlamalara tabi olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu husus, Anayasa Mahkemesinin kararında da açıkça belirtilmiştir. Anayasa Mahkemesine göre; “Anayasa’nın 60. maddesi kişilere “sosyal güvenlik hakkını” vermekle birlikte ikinci fıkrasında bunun için alınacak tedbirleri devlete görev olarak vermiş ve 65. madde ile bu göreve bazı sınırlamalar getirmiştir. Ancak, 60. maddede belirtilen bu sosyal hak, yine Anayasa’nın 17. maddesinde düzenlenen “... yaşama, maddi ve manevi ve varlığını koruma ... hakkı” ile çok sıkı bağlantı içindedir. Dolayısıyla, devlet ekonomik ve sosyal alandaki görevlerini yerine getirirken uygulayacağı sınırlamalarda “yaşama hakkını” ortadan kaldıran düzenlemeler yapamayacaktır”⁹¹.

2. Önemi

Gelişme kabiliyetine sahip tek varlık olan insanın en başta gelen görevi, kendi maddi ve manevi varlığını (biyolojik, moral ve entelektüel açılardan) geliştirmektir⁹². İnsan haklarının kaynağı olan insan onurunun korunmasının⁹³

kadar ..” sınırlaması, sağlık yardımı sonunda henüz iyileşmemiş ve tedavisi sürmekte olan kişinin gerek yaşama hakkının gerekse maddi ve manevi varlığını koruma hakkının özünü zedeler bir nitelik taşıdığından Anayasa’nın 17. maddesine aykırı görülmüştür.”**E. 1990/27, K. 1991/2, KT. 17.1.1991,** <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1991/K1991-2.htm>, 27.07.2004.

⁹¹ **E. 1990/27, K. 1991/2, KT. 17.1.1991,** <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1991/K1991-2.htm>, 27.07.2004; Anayasa Mahkemesi konu ile ilgili benzer bir kararını da 1996 yılında vermiştir. Anayasa Mahkemesine göre; “Anayasa’nın 65. maddesinde, devletin sosyal ve ekonomik alanlarda belirtilen görevlerini, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getireceği öngörülmektedir. Böylece, Anayasa’nın 60. maddesiyle bireylere tanınan “sosyal güvenlik hakkı”nın sağlanması için alınacak önlemler ve kurulacak teşkilât bakımından Devlet görevlendirilmekte, s.65. madde ile de bu göreve kimi sınırlamalar getirilmektedir. Ancak 60. madde ile tanınan “sosyal güvenlik hakkı” yine Anayasa’nın 17. maddesinde düzenlenen “yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma hakkı” ile bağlantılıdır. Dolayısıyla Devlet, ekonomik ve sosyal alandaki görevlerini yerine getirirken yapacağı düzenlemelerde “yaşama hakkı”nı ortadan kaldıran ya da kısıtlayan kurallar getiremeyecektir. Bu nedenle, sağlık yardımlarının yataklı tedavi kurumlarında altı ayı geçemeyeceğine ilişkin itiraz konusu kural, Anayasa’nın 65. maddesi kapsamında değerlendirilemez.” **E. 1996/17, K. 1996/38, KT. 16.10.1996,** <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1996/K1996-38.htm>, 27.07.2004.

⁹² SAVCI, İnsan Haklarının Felsefi Temelleri, s.58-60.

⁹³ HUGHES, s.92; ÇAĞIL, s.76; ŞİMŞEK, s.5; SAVCI, Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler, s.11; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I, s.28; ÖKÇESİZ,

en öncelikli amacı; her insanın ilk temel hakkı olan kişiliğin korunması ve geliştirmesidir⁹⁴. Her insan, kendi yaşamını geliştirme ve şekillendirme yeteneğine, doğuştan onurlu olması nedeniyle sahiptir⁹⁵.

Kişinin gelişme yeteneğinin uygulamaya geçirilebilmesi amacıyla, kişiye kendini gerçekleştirebilme imkanlarının verilmesi gerekir. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, hak sahibine yaşamını dilediği gibi gerçekleştirebilme ve geliştirebilme imkanı sağlayan en önemli haktır⁹⁶. Hakkın bu özelliği, genel davranış özgürlüğü niteliğinden ve diğer bütün hürriyetlerin temeli olmasından kaynaklanmaktadır.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, insanın en temel varlık hakkını ve güvencesini oluşturmaktadır. İnsan haklarının en üst basamağında yer alan bu hak, insanın varolma amacını teşkil ettiği gibi, bütün hürriyetlerin de varlık nedenini teşkil etmektedir⁹⁷. Söz konusu durum Anayasamız tarafından da kabul edilmiştir.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkını düzenleyen Anayasamızın 17. maddesinin gerekçesinde de, kişinin sahip olduğu hak ve hürriyetlerin, bu maddeden itibaren önem dereceleri göz önünde tutularak belirlendiği ifade edilmiştir. Böylece kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirilme hakkının, Anayasada ifade edilen insan haklarının en üst basamağında yer aldığı, Anayasa Koyucusu tarafından kabul edilmiştir⁹⁸. Ancak bu hakkın diğer hakların hiyerarşik olarak üzerinde yer alması ile kastedilen husus; kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkının diğer haklardan daha değerli olduğu değil, bu hakkın diğer haklara kaynaklık ettiği ve bütün temel hakların kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkının sonuçları olduğudur.

Hukuk Felsefesi Yönün den İnsan Hakları II, s.131; UYGUN, Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları, s.6; GÜLMEZ, s.10; ERDOĞAN, Anayasal Demokrasi, s.188; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18; ANAYURT, s.47; KÖKTAŞ, s.72.

⁹⁴ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.4; GÖREN, Kişiliğin Korunması, s.166.

⁹⁵ ŞİMŞEK, s.31.

⁹⁶ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

⁹⁷ TANÖR, Kişi Dokunulmazlığı, s.57; ÖZGENÇ, Düşüncüyü Açıklama Hürriyeti, s.180-181; ÖZGENÇ, İnsan Haklarının Felsefi Temeli, s.42; AKAD, s.168; SAĞLAM, Gizli Ses Kaydı, s.110-111; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

⁹⁸ HAFIZOĞULLARI, Zeki, İnsan Hakkı Olarak Kişilik Hakları ve Kişilik Haklarının Korunması, **AÜHF**, c.46, sy.1-4, 1997, s.5; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.3; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.404; Federal Alman Anayasa hukukunda da, kişiliği geliştirme hakkının diğer bütün temel hakların anası olduğunu ileri sürenler vardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.42.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

B. Kapsamı ve Sınırlanması

1. Kapsamı

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, gerek içeriğine bütün hürriyetlerin girmesi bakımından; gerekse bu haktan dil, din, ırk, cinsiyet vb. farklılıklar olmadan herkesin yararlanması bakımından oldukça geniş bir kapsamlıdır.

a) Kişi Yönünden Kapsamı

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının geniş kapsamlı olmasının bir yönü, herkesin bu hakka sahip olmasıdır. Kişiler diğer insan hakları gibi dil, din, ırk, cinsiyet vb. ayırım yapılmaksızın kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkına sahiptir. Anayasamızın 12. maddesinin birinci fıkrası da “herkesin yalnız insan olması nedeniyle kişiliğine bağlı, kendinin dahi vazgeçemeyeceği temel hak ve özgürlüklere sahip olduğunu” belirtmiştir.

Anayasamız herkese, kişiliğini serbestçe geliştirme hakkını tanımakla birlikte, mevzuatımızda Anayasa Mahkemesinin iptal kararına kadar çok önemli bir eksiklik bulunmaktaydı. Medeni Kanunumuzun iptal edilen 292. maddesinde bulunan bu eksikliğe göre; zina ürünü çocuğun doğal babası tarafından tanınmayacağını belirterek, çocuğun doğal babası ile arasında sahipsiz olmayan nesep ilişkisi kurulması önlenmekteydi. Bu durumdaki çocuk babasının; nüfusuna kaydedilmek, mirasçısı olmak, babanın soyadını taşımak gibi kişiliğine bağlı temel haklara sahip değildi.

Anayasa Mahkemesi 1991 yılında vermiş olduğu iptal kararında, evlilik içinde ve dışında doğan çocuklar arasında fark gözetmeden, çocuğun kişiliğinin korunması ve özgürce geliştirilmesi hakkını vurgulamıştır. Anayasa Mahkemesinin iptal kararına göre; “Çocuk annesinin ve babasının kusurundan sorumlu tutularak toplum içinde aşağılanmakta ve kimi haklardan yoksun kılınmışlığın getirdiği eziklikle maddi ve manevi gelişme olanağını bulamamak suretiyle toplumdaki soyutlanmaktadır. Nitekim benzer bir konuda Alman Anayasa Mahkemesi görüşlerini; “Belirli bir grup insanın kendi iradeleri dışında kalmış bir nedenle, salt bir doğum yanlışı yüzünden aşağılanmalarının, horlanmalarının ... eşitlik ilkesi ve kişiliğin serbestçe oluşumu, gelişimi, temel hakkı ile bağdaşmayacağı acıktır.” biçiminde belirtmiştir”⁹⁹.

⁹⁹ E. 1990/15, K. 1991/5, KT. 28.02.1991, <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1991/K1991-5.htm>, 27.07.2004. kararın devamında “Ondokuzuncu yüzyıldan başlamak ve gittikçe hızlanarak zamanımıza kadar gelmek üzere, bir yandan insan hakları kavramının kapsamında, öte yandan devletin etkinliği anlayışında “sosyal yönde” bir gelişme ve genişleme görülür....Günümüzde devlet vatandaşlarına insanca yaşama şartları sağlamak için gerekli tedbirleri alacaktır. Devlet fertlerin hak ve hürriyetlerini gerçekleştirmek, onları herkesçe faydalanılabilir bir hale getirmek ödevini yüklenmiştir. Kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak, Devletin

Anayasa Mahkemesi bu kararıyla, 17. maddede yer alan “kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı”nın herkese tanınması yönündeki kuralı teyit etmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi, özellikle Ceza Kanununun bazı maddeleri ile ilgili ileri sürülen; “kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkını herkese tanımak gerekirken bunun ihlal edildiği” yönündeki iddiaları kabul etmemiştir.

Anayasa Mahkemesi bu yönde verdiği kararında, Türk Ceza Kanunu’nun 438. maddesi hükmünde yer alan “ırza geçmek ve kaçırmak fiilleri fuhuşu kendine meslek edinen bir kadın hakkında irtikâp olunmuş ise, ait olduğu maddelerde yazılı cezaların üçte ikisine kadarı indirilir.” hükmünü Anayasanın 17. maddesinin birinci fıkrası yönünden incelemiş ve Anayasaya aykırı bulmamıştır¹⁰⁰. Halbuki, insan onuru gereği tanınan kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı’na; herkes Ahlakı, dini, felsefi vb. hiçbir ayırım yapılmadan sadece insan olması sebebiyle sahip olmalıdır. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesinin söz konusu kararının isabetsiz bir karardır.

b) Muhteva Yönünden Kapsamı

Kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirmesi hakkından doğan temel hak ve hürriyetlerin hepsi birlikte insan haklarını oluştururlar. Gerçekte insan haklarının her biri, kişilerin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan araçlardır¹⁰¹. Temel hak ve hürriyetlerin kaynağı düşünüldüğünde, her bir temel hak ve hürriyetin insanın maddi ya da manevi bir ihtiyacının sonucu olduğu görülür¹⁰². Diğer bir ifadeyle; temel hak ve hürriyetler ile ihtiyaçlar arasında bir

temel amaç ve görevidir. Siyasal, ekonomik ve sosyal engellerin temel hakları sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak biçimde sınırlamaları halinde Devletin karışması bir görev olarak ortaya çıkmıştır.İtiraz konusu kural, sınırlı biçimiyle, zina ürünü çocukların temel hak ve özgürlüklerini sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırladığından Anayasa’nın 5. maddesine aykırıdır. Belirtilen nedenlerle, iptali gerekir.”

¹⁰⁰ E. 1988/4, K. 1989/3, KT. 12.01.1989, <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1989/ K1989-3.htm>, 27.07.2004; Anayasa Mahkemesi 1998 yılında vermiş olduğu başka bir kararında, Türk Ceza Kanununun 475. maddesinde “Terk fiilinin namusunu kurtarmak için doğumundan henüz beş gün geçmemiş gayrimeşru çocuk aleyhine işlenmesi halinde fail hakkında mezkur maddelerde yazılı cezalarda altıda birden üçte bire kadar indirim yapılacağı” hükmünü Anayasa’nın 17. maddesinde düzenlenen “yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı”na aykırı bulmamıştır. E. 1997/60, K. 1998/53, KT. 22.09.1998, <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1998/K1998-53.htm>, 27.07.2004.

¹⁰¹ SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.4, s.79; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I, s.31; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.18.

¹⁰² UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.19. İnsan haklarını, insanın ihtiyaçlarıyla açıklayan görüşle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. GALTUNG, s.70-121.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

paralellik vardır. Ancak Anayasada, bir temel hak ve hürriyet olarak karşılığını bulan ihtiyaçlar olduğu gibi, bulamayan ihtiyaçlar da vardır¹⁰³.

Öncelikle, Anayasada temel hak ve hürriyet olarak karşılığını bulamayan ihtiyaçları ele aldığımızda; Anayasalarda, kişilerin ihtiyaçlarını karşılayan hürriyetlerin her birine yer verilememesinin, doğal olduğunu görürüz. Zira hürriyetlerin sayısı sınırsızdır ve akla gelebilecek her fiil için insana hürriyet tanınabilir. Kısaca; ne kadar insan fiili varsa, o kadar hürriyet vardır. İşte Anayasada ayrıca düzenlenme şansına erişmemiş hürriyetlere, “isimsiz hürriyetler” denir. İsimsiz hürriyetler genel davranış özgürlüğü niteliğinde olan kişinin, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile güvence altına alınmış hürriyetlerdir¹⁰⁴. Bu hakkın genel davranış özgürlüğü niteliğinde olmasının amacı; Anayasada öngörülen temel hak ve hürriyetlerin dışında kalan bölümünü de kapsamak ve eksiksiz bir temel hak güvencesine kavuşturmadır¹⁰⁵.

İkinci olarak Anayasada, bir temel hak ve hürriyet olarak karşılığını bulan ihtiyaçları ele aldığımızda, bu temel hak ve hürriyetin hepsinin, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkından kaynaklandığını görürüz. Anayasamızda yer alan bütün hürriyetler, esasında temel özgürlük hakkı olan kişinin, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının sonuçları olarak kabul edilmektedir¹⁰⁶. Bir başka ifadeyle; kişilere tanınmış olan kişisel ve siyasal, sosyal ve dayanışma haklarından oluşan bütün hürriyetler, kişilerin maddi ve manevi varlıklarını geliştirebilmeleri için tanınmıştır¹⁰⁷.

I., II. ve III. Kuşak haklar olarak da ifade edebileceğimiz söz konusu hakların kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile ilişkisi şu şekilde gündeme gelmektedir. Örneğin; Kişi hürriyetleri, kişinin kendi maddi ve manevi varlığını dilediği biçimde gerçekleştirmek ve geliştirmek üzere yaptığı seçimlere dayanırlar. Kişiler kendi seçimlerini, kişi hürriyetleri aracılığıyla dışa vururlar, bu nedenle bunlar evrensel insan haklarının temelini oluştururlar. Kişi hürriyetlerinin bazıları, kişinin kendi özel alanı içinde gerçekleşir ve kişilere dokunulmaz bir özel alan sağlar¹⁰⁸. Tıpkı diğer temel hak ve hürriyetler gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme

¹⁰³ GALTUNG, s.8 7.

¹⁰⁴ GÖZLER, s.214.

¹⁰⁵ SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.42; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-I, s.38; ŞİMŞEK, s.55.

¹⁰⁶ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

¹⁰⁷ AKAD, s.168; SAĞLAM, Gizli Ses Kaydı, s.110-111; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

¹⁰⁸ ERDOĞAN, Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji, s.34.

hakkından kaynaklanan kişi hürriyetlerinin en önemlileri; yaşama hakkı, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve ifade hürriyeti ile haberleşme hürriyetidir¹⁰⁹.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkından kaynaklanan kişi hürriyetlerinin en başta geleni; kişinin maddi ve manevi bütünlüğü nedeniyle sahip olduğu, en temel hak olan yaşama hakkıdır¹¹⁰. Anayasa Mahkemesinin, Anayasa Komisyonu Raporuna atıfta bulunarak vermiş olduğu bir kararında belirttiği gibi; “Temel hak ve hürriyetlerin en başta geleni, yaşama hakkı ve beden bütünlüğü üzerindeki haktır. Can güvenliği ve vücut bütünlüğünün dokunulmaz olması bütün hürriyetlerin ilk şartıdır. Can güvenliği olmadıkça kişi iç huzura kavuşamaz ve diğer bir çok hürriyeti fiilen gerçekleştiremez¹¹¹. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruması ve geliştirebilmesi için kişiye öncelikle yaşama hakkı sağlanmalıdır.”

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına dayanan ifade hürriyeti, kişinin maddi ve manevi varlığının güvencesini oluşturmaktadır. Bu nedenle; ifade hürriyeti ihlal edildiği takdirde, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı da, elinden alınmış olur¹¹². Aynı durum, kişinin istediği dine inanması ya da inanmamasının engellenmesi durumunda veya kişinin özel hayatını dilediği gibi şekillendirmesi engellendiğinde de geçerlidir.

Kişi hürriyetlerinin bazıları da, kişinin başkalarıyla gönüllü olarak ortak faaliyetler gerçekleştirmesini mümkün kılar. Bu faaliyetler dini, felsefi ve kültürel nedenlerden kaynaklanabileceği gibi, meşru ortak çıkarlar temeli üzerine de kurulabilirler. Bunlar esas itibarıyla toplanma ve örgütlenme özgürlükleridir. Dernek, vakıf ve sendika gibi organizasyon hürriyetleri bu kapsamdadır¹¹³.

Kişi, toplumsal bir varlık olması nedeniyle, kişinin toplum içindeki varlığının korunması ve geliştirilmesi gereklidir. Kişinin somut varlığını

¹⁰⁹ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.12; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.411; ÖZDEK, Yasemin, Gelişme Hakkı: ‘Ekonomik Kalkınma’dan ‘İnsan Hakları Temelinde Gelişme’ye **Türkiye’de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Deleme Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.484; ERDOĞAN, Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji, s.34; ÖKÇESİZ, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I, s.32; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.21.

¹¹⁰ SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.108.

¹¹¹ **E. 1963/100, K. 1965/48, KT. 28.09.1965,** <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTAL İTİRAZ/K1965/ K1965-48.htm>, 27.07.2004.

¹¹² SUNAY, s.8 -9.

¹¹³ ERDOĞAN, Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji, s.34.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

geliştirmeye yönelik olan kişi hürriyetlerinin yanında, kişiye toplumsal ilişkilerden doğan ve kişinin sosyal ve ekonomik yönünü geliştirmeye yönelik olan sosyal ve ekonomik haklar da, kişiye tanınmalıdır¹¹⁴. Sosyal ve ekonomik haklardan olan; çalışma hakkı, adil ve eşit bir ücret, insan onuruna yaraşır bir yaşam düzeyi, ailenin korunması, sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkı, beslenme hakkı, konut hakkı, eğitim hakkı gibi haklar kişilerin maddi ve manevi açıdan tatminlerini sağlamak üzere tanınmış olan haklardır¹¹⁵. Örneğin çalışma hakkı tanınmamış olan bir kişi, kendi maddi ve manevi varlığını koruyup geliştiremez. Çünkü çalışma hakkı, doğrudan doğruya o kimsenin kişiliğine bağlı ve kişinin kendini geliştirebilmesini sağlayan bir haktır¹¹⁶.

Kişinin kendi maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirmesi için gerekli olan bir başka sosyal ve ekonomik hak da, eğitim hakkıdır. Kişinin kendisini bütün yönlerden geliştirebilmesi, yaşadığı çevreyi ve toplumu kavrayabilmesi, sorunlarına ilgi duyup çözümüne düşünce ve fiilleriyle katılması, toplumda etkin ve faydalı bir rol oynayabilmesi ve bu amaçla sorumluluklar üstlenebilmesi, öncelikle iyi bir eğitim almasına bağlıdır¹¹⁷.

Kişilerin maddi ve manevi varlıklarını, koruyup geliştirebilmeleri amacıyla tanınmış bir başka hürriyet kategorisi de, siyasi hürriyetlerdir. Siyasi hürriyetler, kişilerin vatandaş sıfatıyla, kamu işlerinin gözetiminin tayininde rol almalarına imkan verirler. Siyasi hürriyetlerin başlıcaları; seçme, seçilme, siyasi partilerin kuruluşuna katılma veya üye olma ve siyasi başvuru hürriyetleridir. Siyasi hürriyetlerin insan haklarından sayılmasının nedeni, siyasetin insani varoluşumuzun niteliği üstündeki ihmal edilemez etkisidir. Bir başka deyişle, nasıl ki kişi özgürlükleri bizim maddi ve manevi varlığımızı dilediğimiz şekilde, gerçekleştirmek ve geliştirmek üzere yaptığımız seçimlere dayanırsa, siyasi hürriyetler de benzer şekilde bizim başka insanlarla olan ortak kaderimizi

¹¹⁴ BUCHER, J. Alexis, Günümüzde Hristiyanlar ve İnsan Hakları Felsefi Tartışmaya Katkı, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Yusuf Örnek, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.133; SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.3, 79; ŞİMŞEK, s.31; AKAD, s.44; AKAD M., DİNÇKOL B., s.179; ÖZGENÇ, İnsan Haklarının Felsefi Temeli, s.43.

¹¹⁵ SHUE, s.33-35; GUARIGLIA, Osvaldo, Ünliversalizm ve Partikularizm Arasında İnsan Hakları, **Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları**, İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.34; SAVCI, Yaşam Hakkı ve Boyutları, s.108; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.21.

¹¹⁶ BALKIR, Zehra, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Hakları, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.237; UYGUN, İnsan Hakları Kuramı, s.21.

¹¹⁷ GÜLMEZ, Mesut, Eğitim ve “İnsan Hakları Eğitimi” Hakları, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.316.

belirlememize imkan verir¹¹⁸. Kişinin başka kişilerle olan ortak kaderini belirlemesine yarayan siyasi hürriyetler de, kişilere, kendi maddi ve manevi varlıklarını korumak ve geliştirmek için verilmiştir¹¹⁹.

Üçüncü kuşak insan hakları da denilen çevre, gelişme ve barış haklarından oluşan dayanışma haklarının, değindiğimiz bütün hak kategorileri gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkından kaynaklandığını görürüz. Örneğin kişinin, kendi varlığını devam ettirebilmesi ve geliştirebilmesi için sağlıklı ve ekolojik olduğu kadar; sosyal, ekonomik ve hukuksal olarak da, dengeli bir çevrede bulunması gerekir¹²⁰. İnsan, bulunduğu çevre sayesinde varlığını devam ettirip geliştirmesi nedeniyle Anayasamızın 56. maddesinde tanınmış olan çevre hakkı, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirmesine hizmet etmektedir. Dayanışma hakları ile ilgili ele alınması gereken en önemli hak, gelişme hakkıdır. Gelişme hakkı: -Her insanın ve toplu olarak bütün insanların yararına, iktisadi olduğu kadar sosyal, kültürel, siyasal ve hukuksal ilerleme hakkı; -*Her insanın kişiliğini serbestçe geliştirme hakkı*; -Her topluluğun kültürel kimliğine saygı gibi hakları içerir. Her varlığın ve insan grubunun bütünsel gelişimini hedef alan gelişme hakkı, maddi ve maddi olmayan bütün temel gereksinimlerin giderilmesini gerektirir¹²¹.

Gelişme hakkına konumuz açısından önem kazandıran husus ise, 4 Aralık 1986 tarihinde kabul edilmiş olan “Gelişme Hakkı Bildirgesi”nin 1. maddesidir. Bu maddeye göre, “gelişme, hem kişilerin hem de toplulukların devredilmez bir hakkıdır”¹²² 25 Haziran 1993 tarihinde kabul edilen “Viyana Bildirgesi” de gelişme hakkını “Gelişme Hakkı Bildirgesi”nin tanıdığı biçimde doğrulamış ve sonuç kısmında “*gelişme veya insan hakları*” diyerek, gelişmeyi insan hakları biçiminde algılamıştır. Sonuçta; gelişme hakkının bireysel hak niteliği üzerinde geniş bir uzlaşma ortaya çıkmış ve haklar gibi bireylerin de gelişme hakkına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır¹²³. Buradan ortaya çıkan sonuç ise, kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkının, aynı zamanda gelişme hakkı ile de güvence altına alınmış olduğudur.

¹¹⁸ ERDOĞAN, Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji, s.34-35.

¹¹⁹ AKAD, s.168.

¹²⁰ KABOĞLU, Çevre Hakkı, s.340; SHUE, s.33; TANÖR, İnsan Hakları Sorunu, s.150; SADIK, s.125.

¹²¹ KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku 538-543.

¹²² Nakl.; KUÇURADİ, İoanna, İnsan Hakları Düşüncesinin Işığında İnsan Hakları Belgeleri, **İnsan Haklarının Gelişimi**, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 1999, s.76; ÖZDEK, s.476,483; GÜLMEZ, Demokrasi Eğitimi, s.341.

¹²³ ÖZDEK, s.476,483.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

Sonuç olarak diyebiliriz ki, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, diğer bütün temel hakların özünü oluşturduğu gibi, aynı zamanda bu hakların başlangıcını ve sonucunu, aracını ve amacını oluşturur¹²⁴. Diğer bir ifadeyle, bütün hürriyetler kişilere kendi maddi ve manevi varlıklarını koruma ve geliştirebilmeleri için tanınmıştır¹²⁵.

2.Sınırlanması

a) Anayasada Özel Sınırlama Sebebine Yer Verilmemiş Olması

Anayasamızın temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması ile ilgili 2001 yılı değişikliğinden önceki düzenlemesinde; hangi nedenlerle sınırlanabileceği konusunda, önce bütün hürriyetler için geçerli olmak üzere bazı “genel sebepler” sayılmış (madde 13), daha sonra da her hürriyetle ilgili özel sınırlama sebeplerine yer verilmiştir¹²⁶. 2001 yılında yapılan değişiklikle birlikte Anayasa’nın 13. maddesinde yer alan genel sınırlama nedenleri maddeden çıkarılarak “temel hak ve özgürlüklerin ancak ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak sınırlanabileceği” ilkesi öngörülmüştür. Temelde olumlu olan bu düzenleme ile¹²⁷ Anayasamızın sınırlama rejimi uluslararası standartlara uygun hale getirilmiştir¹²⁸.

Yeni düzenlemeye göre, bir temel hak, sadece ilgili maddesinde açıkça belirtilmiş olan nedenlere dayanılarak sınırlanabilecektir. Ancak Anayasamızda düzenlenen bazı hak ve hürriyetler için genel ya da özel hiçbir sınırlama nedenine yer verilmemiştir¹²⁹. Anayasamızın 17. maddesinde düzenlenmiş olan, “kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı” da, özel sınırlama nedenine yer verilmemiş olan temel hak ve hürriyetlerdendir.

Hakların düzenlendikleri maddede herhangi bir özel sınırlama nedenine yer verilmemiş olması, genel olarak hakların nesnel içeriklerinin ve niteliklerinin özgürlükçü demokratik bir yapı içerisinde, böyle bir sınırlamaya elverişli olmamasından kaynaklanmaktadır¹³⁰. Ancak bu durum kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı için farklıdır. Çünkü kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı, ilk olarak Alman Anayasasının 2. maddesinden etkilenerek, 1961 Anayasası ile hukukumuzda girmiştir. Esasında, kaynak metin

¹²⁴ KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku 544.

¹²⁵ AKAD, s.168; SAĞLAM, Gizli Ses Kaydı, s.110-111; GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412.

¹²⁶ ATAR, Anayasa Hukuku, s.127.

¹²⁷ ERDOĞAN, Anayasa ve Özgürlük, s.68.

¹²⁸ GEMALMAZ, s.760; SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr

¹²⁹ SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr

¹³⁰ SAĞLAM, Fazıl, 2001 Yılı Anayasa Değişikliğinin Yaratabileceği Bazı Sorunlar ve Bunların Çözüm Olanakları, **Anayasa Yargısı**, c. 19, Ankara 2002, s.9.

olan Alman Anayasasında kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı üç sebeple sınırlanmıştır. Bunlar “Başkalarının hakkı”, “Anayasal düzen” ve “Ahlak yasası”dır¹³¹. Bu sınırlamalar 1961 Anayasasının görüşülmesi sürecinde ortaya atılmış, sınırlamaların madde metnine dahil edilmesi gerektiği ileri sürülmüş, fakat etkili olamamıştır¹³².

Kanaatimizce Anayasamızda yapılacak bir değişiklikle, Alman hukukunda kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı için kabul edilmiş olan sınırlama üçlüsünün, Anayasamıza dahil edilmesi gereklidir. Ancak böyle bir değişikliğin henüz yapılmaması nedeniyle, mevcut pozitif durumda, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı, düzenlendiği maddede özel sınırlama nedenine yer verilmemiş bir hürriyettir ve bu şekilde ele alınmalıdır.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkını düzenleyen Anayasamızın 17. maddesinde hiçbir sınırlama nedenine yer verilmemiş olması, bu hakkın tümüyle sınırsız olarak ele alınıp alınamayacağı sonucunu akla getirebilir. Ancak Anayasamızda bazı hak ve hürriyetler açısından hiçbir sınırlama nedeninin öngörülmemiş olması, doktrinde ileri sürülen kimi görüşlerin¹³³ aksine, ilgili hak ve hürriyetin tamamen sınırsız

¹³¹ Alman hukukunda bazı yorumcular “kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı”ndaki sınırlama üçlüsünü, bütün temel hakların bu hürriyetten kaynaklanması nedeniyle diğer haklar bakımından da bir sınır olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak Federal Alman Anayasa Mahkemesi, “kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkı”ndaki sınırlama üçlüsünü sadece kişiliğin geliştirilmesi hakkı ve bu hakkın kapsadığı varsayılan ama Anayasada yer almayan isimsiz temel haklar için geçerli olmasını, bir başka ifade ile, üçlü sınırlamanın Anayasada yer alan başka hürriyetlere teşmilinin mümkün olmadığını kabul etmiştir. SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.41-43; KANADOĞLU, s.14; SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr; GÖREN, Temel Hak Genel Teorisi, s.8 9.

¹³² ÖZTÜRK, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, c.II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1966, s.1278,1283. “Alman Anayasasının ikinci maddesinin birinci fıkrasında, “Herkesin, başkalarının haklarını, Anayasanın düzenini ihlal etmemek şartıyla şahsını serbestçe geliştirmek hakkı vardır” denmektedir...İtalyan ve Alman Anayasalarından bu konudaki hükümlerin bir kısmını alıp diğer kısmını almamak müeyyidesiz ve sınırsız bir hükümdür”

¹³³ GÖZLER, Kemal, Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması Bakımından Getirdikleri ve Götürdükleri, **ABD**, sy.2001/4, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2001, s.67. (Gözler’e göre; 13. maddedeki genel sınırlama nedenlerinin kaldırılmasıyla birlikte, düzenledikleri maddede özel sınırlama sebebine yer verilmemiş olan hürriyetler tamamen sınırsız hale gelmiştir.) Buradan çıkan sonuç, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının düzenlendiği 17. madde de herhangi bir özel sınırlamaya yer verilmediği için bu hakkın artık tamamen sınırsız hale gelmiş olduğudur.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

olacağı şeklinde yorumlanmamalıdır¹³⁴. Temel itibariyle günümüzde sınırsız hürriyet anlayışı terkedilmiş, hürriyetlerin sınırlı olduğu kabul edilmiştir¹³⁵.

Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı gibi, düzenledikleri maddede hiçbir sınırlama sebebine yer verilmemiş olan temel hak ve hürriyetlerin sınırlarının tespiti hususunda, “temel hakların nesnel sınırlılığı” ilkesi ile temel hakların Anayasa normlarıyla çatışmasından kaynaklanan, “Anayasal sınırlılık” ilkesi birlikte ele alınmalıdır¹³⁶.

b) Temel Hakların Nesnel Sınırlılığı İlkesinin Uygulanması

Temel hakların nesnel sınırlılığı ile kastedilen husus, “eşyanın tabiatında mevcut” olan sınırlardır. Her temel hak ve hürriyet, kendi niteliğinden kaynaklanan ve temel hakkın koruma alanını belirleyen, nesnel ve doğal sınırlara sahiptir. İşte bu sınırlara “objektif sınırlar” adı verilir¹³⁷.

Objektif sınırlar söz konusu olduğunda, temel hakkın nasıl sınırlandıracağı değil, geçerlilik muhtevalarının nereye kadar uzandığının tespit edilmesi

¹³⁴ SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr “Hiçbir temel hak sonsuz bir sınırsızlığa sahip değildir. Hakların sınırsız olamayacağı “norm alanlarının” nesnel sınırlılığının bir sonucudur. Her temel hak normatif yapısı gereği belli bir alanda geçerlidir” SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.47.

¹³⁵ GÖREN, Anayasa ve Sorumluluk-II, s.14; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.412; KAPANİ, s.217; SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr; SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.42; KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku 88; “Kişilerin mutluluğu ve gelişmesi için hürriyet ne kadar gerekli ise, insanların toplum halinde yaşadıkları ve bu toplum yaşamının bir düzen içinde sürmesi yönünden otorite o kadar gereklidir. Hürriyetlerin toplum yaşamından soyutlanarak ele alınamayacağı gerçeği, tüm insan hakları belgelerinde onların sınırsız olmadıklarının kabulüne neden olmuştur.” SUNAY, s.73. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de sözleşme metninde hiçbir sınırlama kaydına yer verilmemiş olan hak arama özgürlüğü ile ilgili verdiği kararlarda, hakkın düzenlendiği maddede özel sınırlama sebebi olmamasını, hak arama özgürlüğünün mutlak, yani koşulsuz olduğu şeklinde anlaşılamayacağını belirterek sınırsız hak anlayışını reddetmiştir. Golder/İNGİLTERE, A 18, 21.02.1975; Monnell et Morris/İNGİLTERE, A 115, 02.03.1987; Geouffree de la Pradelle/FRANSA, A 235-b, s.16.12.1992; Philis/ YUNANİSTAN, A 209, 27.08.1991; nakl.; GÖZÜBÜYÜK Ş., GÖLCÜKLÜ F., **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması**, Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s.278.

¹³⁶ SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr

¹³⁷ TANÖR, Bülent, Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.48-49; KUZU, Burhan, Türkiye’de Anayasal Planda ve Uygulamada İnsan Hak ve Hürriyetlerine Genel Bir Bakış, **İnsan Hakları**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hukuk Müşavirliği Yayınları, İstanbul 1995, s.219; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.370-371; SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.32-33.

gerekir¹³⁸. Bu tespit, hukuken geçerli yorum metotlarına başvurularak yapılacak ve bu yapılırken, temel hak normunun sistematik konumu, tarihsel oluşumu gibi hususlar dikkate alınacaktır¹³⁹.

Temel hakların geçerlilik muhtevalarının tespitinde göz önünde tutulacak en önemli husus, temel hak kullanımı olarak gözükebilecek eylem ve imkanların, o temel hakkın norm alanı ile olan bağlantı derecesidir. Bu anlamda sadece norm alanı ile nesnel bir bağlantı içinde sayılabilecek temel hak kullanımları, o hakkın geçerlilik alanı içindedir. Diğer bir ifadeyle, normun sağladığı temel hak kullanımı, sadece norm alanının içerisinde değerlendirilebilecek spesifik eylem imkanlarıdır. Buna karşılık, bir temel hak kullanımı ile sadece arazi bir ilişki içinde görünen eylem biçimleri, o temel hak normunun geçerlilik alanı içinde sayılmazlar¹⁴⁰. Örneğin; toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, silahlı ve saldırgan olarak kullanılamaz. Basın hürriyetinin muhtevalarında kişilere sövülmesi, iftira ve hakaret edilmesi ya da başka şekillerde kişilerin şeref ve haysiyetine tecavüz edilmesi yoktur¹⁴¹. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı içinde değerlendirilebileceğimiz sanatsal bir faaliyette bulunma, örneğin resim yapma hürriyeti, yol ortasında icra edilemez¹⁴². Bütün bu örneklerde görüldüğü gibi, hak ve hürriyetin mahiyeti ve kapsamıyla bağdaşmayan biçimlerde kullanılması mümkün olmadığı gibi, Objektif sınırların Anayasada yer alması veya kanunla konulması da gerekli değildir. Söz konusu sınırlar kendiliğinden vardır ve herkes tarafından dikkate alınmalıdır¹⁴³.

c) Anayasal Sınırlılık İlkesinin Uygulanması

Anayasamızın 17. maddesinde düzenlenen ve düzenlendiği madde de hiçbir özel sınırlama nedenine yer verilmemiş olan, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının sınırlanması ile ilgili dikkate alınması gereken bir başka husus da Anayasal sınırlılık ilkesidir.

Anayasal sınırlılık ilkesinde iki farklı durum söz konusudur. Bunlardan birincisi genel norm-özel norm ilişkisinin varlığı, ikincisi ise, temel hak normunun diğer Anayasa hükümleriyle çatışması halidir.

¹³⁸ ATAR, Anayasa Hukuku, s.125-126; SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.49; GÖZLER, Anayasa Hukuku, s.222; GÖREN, Anayasa Hukukuna Giriş, s.370.

¹³⁹ GÖREN, Temel Hak Genel Teorisi, s.8 3.

¹⁴⁰ SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.49-50; SAĞLAM, 2001 Yılı Anayasa Değişikliğinin Yaratabileceği Bazı Sorunlar, s.4.

¹⁴¹ TANÖR, Özgürlüklerin Genel Rejimi, s.49; ATAR, Anayasa Hukuku, s.126; KUZU, s.219.

¹⁴² SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.50; GÖZLER, Anayasa Hukuku, s.222;

¹⁴³ ATAR, Anayasa Hukuku, s.126.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

Anayasada aynı konuda birisi genel, diğeri özel iki hüküm varsa, hukukun genel yorum ilkesi gereğince, özel normun geçerli olduğu alan uygulanır. Böyle bir durumda genel normun tanıdığı geçerlilik alanı sınırlandırılmış olacaktır¹⁴⁴. Anayasa Mahkemesi de bir kararında, genel norm-özel norm ilişkisinde, özel normun geçerliliği ilkesini vurgulamıştır. Anayasa Mahkemesine göre, Anayasa'da bir genel nitelikte kurallar, bir de belirli konuları düzenleyen özel hükümler vardır. Bir konu, kendine özgü kurallarla düzenlenmemişse, eldeki sorunun çözümü için genel kurallara gidilir; özel düzenleme varsa ve bu düzenleme açık ve seçikse artık genel kurallara başvurulması veya bu kurallardan destek aranması düşünülemez¹⁴⁵.

Aralarında genel norm- özel norm ilişkisi bulunmayan iki temel hakkın birbiriyle veya bir başka Anayasa normuyla çatışması durumunda da, temel hak normları sınırlandırılacaktır. Bu sınırlama, pratik uyum ilkesi gereğince yapılacaktır¹⁴⁶.

Pratik uyum ilkesine göre, her bir temel hakkın, başka bir hak veya Anayasanın koruduğu başka bir hukuki değerle çatışması halinde, öyle bir çözüm bulunacaktır ki, bu sayede gerek temel hak, gerekse Anayasanın koruduğu hukuki değer, etkisini devam ettirebilecektir. Kurulacak böyle bir denge ile her Anayasal değer birbirini yok etmeden, orantılı biçimde etkisini sürdürecektir¹⁴⁷. Örneğin, Anayasanın seyahat hürriyetini düzenleyen 23. maddesinde öngörülen özel sınırlama nedenlerinde, genel sağlığa yer

¹⁴⁴ SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr

¹⁴⁵ Anayasa mahkemesi kararın devamında "Sözgelimi Anayasa'nın 10. maddesinin ikinci fıkrasında "Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar" diye yazılıdır. Bu, temel hakların Devletçe korunmasına ilişkin bir genel kuraldır. Anayasa'da öğrenim konusunda Devletin yüküm ve ödevlerini düzenleyen özel bir hüküm bulunmasaydı 21. maddede bir temel hak olarak beliren "bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme" alanında Devletin yükümlendirilmesi için sözü geçen 10. maddenin işlemesi ve işletilmesi gerekecekti. Oysa Anayasa öğrenimin sağlanması konusunda Devlete düşenleri bir özel düzenleme ile belli etmiştir ki bunun da yeri 50. maddedir. Şu duruma göre "Yüksek öğretim paralıdır" ilkesinin Anayasa'ya uygunluk denetimi yapılırken başlıca ölçek olarak bu madde kurallarına dayanılması zorunluluğu kendini göstermektedir." **E. 1973/32, K. 1974/11, KT. 28.09.1965,** <http://www.Anayasa.gov.tr/KARARLAR/İPTALİTİRAZ/K1974/K1974-11.htm>, 27.07.2004.

¹⁴⁶ SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr

¹⁴⁷ SAĞLAM, Temel Hakların Sınırlanması, s.40; SAĞLAM, 2001 Yılı Anayasa Değişikliğinin Yaratabileceği Bazı Sorunlar, s.4.

verilmemektedir. Bu durumdan -doktrindeki bazı görüşlerin¹⁴⁸ aksine- salgın hastalık nedeniyle karantina altına alınmış yerlere seyahat etmenin sınırlandırılmayacağı sonucu çıkarılamaz. Çünkü böyle bir durumda, Anayasamızın seyahat hürriyetini düzenleyen 23. maddesi ile kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkını düzenleyen 17. maddesi ve herkesin dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını düzenleyen 56. maddesi çatışmaktadır. Bu çatışmanın çözümü için, seyahat hürriyeti, pratik uyum ilkesinin gerektirdiği ölçüde salgın hastalık tehlikesi geçene kadar –belli bir süre ile sınırlı olarak- sınırlandırılacaktır¹⁴⁹.

Pratik uyum ilkesi ile temel haklar arasında denge kurmak her zaman bu kadar kolay olmamaktadır. Örneğin hamile kadının kişiliğini serbestçe geliştirme hakkı ile embriyonun yaşama hakkı arasında denge kuran bir çözüm bulmak mümkün değildir. Böyle bir hak çatışması durumunda, anne adayının yaşamını düzenleyebilme ve kişiliğini serbestçe geliştirebilme hakkı karşısında, embriyonun yaşama hakkı ve bunun temelini oluşturan insan onuruna öncelik tanınmalıdır¹⁵⁰.

SONUÇ

İnsan haklarını oluşturan bütün hürriyetler gibi, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı da, insanın ahlaki doğasını oluşturan insan onurundan kaynaklanmaktadır. Bütün hürriyetler aynı zamanda kişinin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak, kişinin maddi ve manevi yönlerden korunmasına ve geliştirilmesine hizmet eder. Bu husus bizi, bütün hürriyetlerin, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının somut görünümleri olduğu sonucuna götürmektedir.

Bütün hürriyetlerin toplamını oluşturan insan hakları, üç kuşak haktan oluşmakta ve bu üç kuşak da, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına hizmet etmektedir. Bu çerçevede söz konusu üç kuşak hakkın da, önem sıralaması yapılmaksızın kişilere bir bütün halinde kendilerini korumaları ve geliştirebilmeleri amacıyla tanınması gerekmektedir.

I., II. ve III. Kuşak haklardan, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı'yla ilişkisi belirgin olan haklara değinecek olursak; örneğin, yaşam hakkına sahip olmayan bir kişinin kendini geliştirmesi mümkün olmadığını görürüz. Çünkü var olmayan bir kişinin kendini geliştirmesi düşünülemez. Kişinin kendini geliştirebilmesinin öncelikli şartı, kişinin var olması ve bu varlığının güvence altında olmasıdır. Yaşama hakkı kişiye bu

¹⁴⁸ GÖZLER, Anayasa Değişikliklerinin, s.64-65.

¹⁴⁹ SAĞLAM, www.Anayasa.gov.tr

¹⁵⁰ ŞİMŞEK, s.143-144.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

güvenceyi sağlamaktadır. Özel hayatın gizliliğinin sağlanması da kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı için son derece önemlidir. Çünkü kişiye, en temel varlık alanı olan özel hayat alanında gerekli korumanın sağlanmaması ve bu sebeple kişinin kendini güvende hissetmemesi durumunda; kişinin maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirebilmesi mümkün değildir. Kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile ilişkisi belirgin olan bir başka hürriyet de, düşünce ve ifade hürriyetidir. Kişinin manevi ve ahlaki bir varlık olarak özgürlük ve bilinç içinde bağımsız karar vermesi ve bu şekilde çevresine etkili olması amacına yönelik olan kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkının, en önemli aracı düşünce ve ifade hürriyetidir.

Sosyal ve ekonomik haklar da, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme amacına hizmet etmektedir. Özellikle çalışma, sosyal güvenlik ve eğitim hakkı gibi sosyal ve ekonomik haklar, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı için oldukça önemlidir.

Kişinin maddi ve manevi varlığının gelişmesini hedefleyen sosyal ve ekonomik hakların tanınmasıyla sağlanmak istenen husus, kişinin kendini geliştirme şartlarını hazırlamak ve bu sayede kişiyi daha fazla hür kılmaktır. Bu çerçevede devlete önemli görevler düşmektedir. Devlet öncelikle, hakkın ihlal edilmesine karşı hukuki koruma araçlarını garanti altına almalı, ardından kişinin kendini koruması ve geliştirmesi amacıyla insan onuruna yaraşır minimum bir korumayı garanti etmelidir. Ancak Anayasa hukukumuzda olumlu edimi gerektiren Anayasa hükümleri doğrudan doğruya uygulanabilir hukuk kuralları değil, yasama organına siyasal nitelikte direktifler veren program kuralları niteliğindedir. Anayasamızın 65. maddesi de bu hususu desteklemektedir.

Anayasamızın 65. maddesine göre “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi, Anayasanın 5. ve 17. maddelerinde düzenlenen kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile bağlantılı olan sosyal haklar (örneğin sosyal güvenlik hakkı, sağlık yardımı) söz konusu olduğunda, Anayasanın 65. maddesinde öngörülen sınırlamanın uygulanamayacağına, devletin bu durumda bu hakları gerçekleştirmek zorunda olduğuna karar vermiştir. Anayasa mahkemesinin söz konusu yaklaşımı, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının önemini göstermektedir.

KAYNAKÇA*

AKAD M., DİNÇKOL B., **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, İstanbul 2000.

AKAD, Mehmet, **Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. Maddesi**, İÜHF Yayınları İstanbul 1984.

AKILLIOĞLU, Tekin, Genel Olarak İnsan Hakları, **Farklı Bakış Tarzlarıyla İnsan Hakları Uygulamaları**, A.P.K Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

AKIN İ., AKAD M., Cumhuriyetin Ellinci Yılında Temel Hak ve Özgürlükler, **50. Yıl Armağanı**, İÜHF Yayınları, İstanbul 1973.

AKIN, İlhan, **Kamu Hukuku**, İÜHF Yayınları, İstanbul 1980.

AKYILMAZ, Bahtiyar, **İdare Hukuku**, Sayram Yayınları, Konya 2004.

ALDIKAÇTI, Orhan, Sosyal Devlet, **Anayasa Yargısı**, c.14, Ankara 1997.

ANAYURT, Ömer, Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000.

ATALAY, Esra, Yargısal Temel Haklar, **Prof. Dr. Şükrü Postacıoğlu’na Armağan**, DEÜHF Yayınları, İzmir 1997.

ATAR, Yavuz, Anayasa Yapımında İnsan Haklarının Düzenlenmesi ve Sınırlanmasıyla İlgili Tercihler, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998.

ATAR, Yavuz, **Demokrasilerde Anayasal Değişimin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı**, Mimoza Yayınları, Konya 2000.

ATAR, Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, Mimoza Yayınları, Konya 2002. (Anayasa Hukuku)

BALKIR, Zehra, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Hakları, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

BUCHER, J. Alexis, Günümüzde Hristiyanlar ve İnsan Hakları Felsefi Tartışmaya Katkı, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Yusuf Örnek, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

* Bir eserden birden çok yerde faydalandığında “kısaltma” kullanılmış olup; bu kısaltmalar eserlerin sonunda, parantez içinde gösterilmiştir.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

ÇOBAN, A. Rıza, İnsan Haklarının Felsefesi Temelleri, Tartışmalar, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998.

ÇAĞIL, O. Münir, İnsan Hakları ve Tabii Hukuk, **İÜHF**, c.L, sy.1-4, İstanbul 1984.

ÇEÇEN, Anıl, **İnsan Hakları**, Savaş Yayınları, Ankara 2000. (İnsan Hakları)

DOEHRING, Karl, **Genel Devlet Kuramı**, Çev. Ahmet Mumcu, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2002.

DONNELLY, Jack, **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Yetkin Yayınları, Ankara 1995.

ERDOĞAN, Mustafa, **Anayasa ve Özgürlük**, Yetkin Yayınları, Ankara 2002. (Anayasa ve Özgürlük)

ERDOĞAN, Mustafa, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999. (Anayasal Demokrasi)

ERDOĞAN, Mustafa, **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, Liberte Yayınları, Ankara 2000. (Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji)

ERDOĞAN, Mustafa, İnsan Hakları ve Türkiye, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998. (İnsan Hakları ve Türkiye)

GALTUNG, Johan, **Bir Başka Açıdan İnsan Hakları**, Çev. Müge Sözen, Metis Yayınları, İstanbul 1999.

GEMALMAZ, M. Semih, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Beta Yayınları, İstanbul 2003.

GÖNÜL, Mustafa, Anayasal Normlar Hiyerarşisi ve Temel Hakların Korunmasındaki İşlevi, **VIII. Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı**, c.2, Türk Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 1990.

GÖREN, Zafer, **Anayasa Hukukuna Giriş**, İzmir 1999 (Anayasa Hukukuna Giriş)

GÖREN, Zafer, **Anayasa ve Sorumluluk**, DEÜHF Yayınları, Ankara 1995. (Anayasa ve Sorumluluk-I)

GÖREN, Zafer, **Anayasa ve Sorumluluk**, DEÜHF Yayınları, İzmir 1999. (Anayasa ve Sorumluluk-II)

GÖREN, Zafer, **Temel Hak Genel Teorisi**, DEÜHF Yayınları, Ankara 1995. (Temel Hak Genel Teorisi)

GÖREN, Zafer, Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması, **Anayasa Yargısı**, c.9, Ankara 1992. (Kişiliğin Korunması)

GÖZE, Ayferi, **Liberal Marxist Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri**, İÜHF Yayınları, İstanbul 1977.

GÖZLER, Kemal, Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması Bakımından Getirdikleri ve Götürdükleri, **ABD**, sy.2001/4, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2001. (Anayasa Değişikliklerinin)

GÖZLER, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000. (Anayasa Hukuku)

GÖZÜBÜYÜK Ş., GÖLCÜKLÜ F., **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, Turhan Kitabevi, Ankara 2003.

GUARIGLIA, Osvaldo, Ünliversalizm ve Partikularizm Arasında İnsan Hakları, **Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları**, İoanna Kuçuradi ve Bülent Peker (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

GÜLMEZ, Mesut, Eğitim ve “İnsan Hakları Eğitimi” Hakları, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000. (İnsan Hakları Eğitimi)

GÜLMEZ, Mesut, **İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi (Egemenlik İnsanındır)**, TODAİE. Yayını, Ankara 2001. (Demokrasi Eğitimi)

HAFIZOĞULLARI, Zeki, İnsan Hakkı Olarak Kişilik Hakları ve Kişilik Haklarının Korunması, **AÜHFD**, c.46, sy.1-4, 1997.

HUGHES, Caroline, Writing Human Rights in the 21st Century, **International Politics** 39: 91- 100, Kluwer Law International Printed in the United States, March 2002.

KABOĞLU, İbrahim, Çevre Hakkı, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000. (Çevre Hakkı)

KABOĞLU, Ö. İbrahim, **Kolektif Özgürlükler**, DÜHF. Yayınları, Diyarbakır 1989. (Kolektif Özgürlükler)

KABOĞLU, Ö. İbrahim, **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, Ankara 2002. (Özgürlükler Hukuku)

KANADOĞLU, O. Korkut, **Türk ve Alman Anayasa Yargısında Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması**, Beta Yayınları, İstanbul 2000.

KAPANİ, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara 1993.

KOLAKOWSKI, Leszek, Totaliterizm ve Yalan, Çev. Aydın Yalçın, **Sosyal ve Siyasal Teori (Seçme Yazılar)**, YAYLA Atilla (der.), Siyasal Kitabevi, Ankara 1999.

KÖKTAŞ, M. Emin, İnsan Hakları Bildirgelerinde Din Sorunu, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000.

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

KUÇURADİ, İoanna, Felsefe ve İnsan Hakları, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996. (Felsefe ve İnsan Hakları)

KUÇURADİ, İoanna, İnsan Hakları Düşüncesinin Işığında İnsan Hakları Belgeleri, **İnsan Haklarının Gelişimi**, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 1999.

KUSY, Miroslav, Innate Dignity, Cultural Identity and Minority Language Rights, **International Journal on Minority and Group Rights**, Kluwer Law International. Printed in the Netherlands. 1999.

KUZU, Burhan, Türkiye’de Anayasal Planda ve Uygulamada İnsan Hak ve Hürriyetlerine Genel Bir Bakış, **İnsan Hakları**, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Hukuk Müşavirliği Yayınları, İstanbul 1995.

MERCIER, Andre, İnsan Haklarının Temelleri, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Ayşe Özberki, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

ÖKÇESİZ, Hayrettin, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.21, 1998. (Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları II)

ÖKÇESİZ, Hayrettin, Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları, **İnsan Haklarının Gelişimi**, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 1999. (Hukuk Felsefesi Yönünden İnsan Hakları I)

ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara 1998.

ÖZDEK, Yasemin, Gelişme Hakkı: ‘Ekonomik Kalkınma’dan ‘İnsan Hakları Temelinde Gelişme’ye **Türkiye’de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000.

ÖZGENÇ, İzzet, Düşünceyi Açıklama Hürriyeti ve Ceza Hukuku, **75 Yılında Cumhuriyet ve Hukuk Sempozyumu**, İlyas Doğan (yay. haz.), Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır 2000. (Düşünceyi Açıklama Hürriyeti)

ÖZGENÇ, İzzet, İnsan Haklarının Felsefi Temeli, **İnsan Hakları**, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Hukuk Müşavirliği Yayınları, İstanbul 1995. (İnsan Haklarının Felsefi Temeli)

ÖZTÜRK, Bahri, **Ceza Muhakemesi Hukukunda Koğuşturma mecburiyeti (Hazırlık soruşturması)**, DEÜHF Yayınları, Ankara 1991. (Koğuşturma mecburiyeti)

ÖZTÜRK, Bahri, Özel Hayatın Gizliliği ve Arama, **Manisa Barosu Dergisi**, y.11, sy.41, 1992. (Özel Hayatın Gizliliği)

ÖZTÜRK, Bahri, **Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku**, Seçkin Yayınları, Ankara 2000. (Ceza Muhakemesi Hukuku)

ÖZTÜRK, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, c.II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1966. (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası)

SADIK, K. Gulam, Bugünkü İslamda İnsan Hakları, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Abdullah Kaygı, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

SAĞLAM, Fazıl, 2001 Yılı Anayasa Değişikliğinin Yaratabileceği Bazı Sorunlar ve Bunların Çözüm Olanakları, **Anayasa Yargısı**, c.19, Ankara 2002. (2001 Yılı Anayasa Değişikliğinin Yaratabileceği Bazı Sorunlar)

SAĞLAM, Fazıl, **Temel Hakların Sınırlanması ve Özü**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1982. (Temel Hakların Sınırlanması)

SAĞLAM, Fazıl, Türk ve Alman Anayasa Hukukları Açısından Gizli Ses Kaydı, **AÜSBFD**, c.XXX, Mart-Aralık 1975. (Gizli Ses Kaydı)

SAĞLAM, Mehmet, Ekim 2001 Tarihinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri Sonrasında Düzenlendikleri Maddede Hiçbir Sınırlama Nedenine Yer Verilmemiş Olan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırı Sorunu, **http://www.Anayasa.gov.tr/anyarg19/msağlam.pdf**, 28.07.2004. (www.Anayasa.gov.tr)

SAVCI, Bahri, “Yaşam Hakkı” “Felsefe Açısından Pratiğe Doğru”, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996. (İnsan Haklarının Felsefi Temelleri)

SAVCI, Bahri, İnsan Hakları Üzerine Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler ve Türk iç Hukuku, **AÜSBFD**, c.XXXV, Ocak-Aralık 1980. (Uluslararası Alanda “Norm İlke”ler)

SAVCI, Bahri, **Yaşam Hakkı ve Boyutları**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1980. (Yaşam Hakkı ve Boyutları)

SHUE, Henry, Temel Hakların Evrenselliği, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, Çev. Ülker İnce, İoanna Kuçuradi (yay. haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

SUNAY, Reyhan, **İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları**, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2001.

ŞİMŞEK, Oğuz, **Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması**, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1999.

TALAS, Cahit, Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi, **İnsan Hakları Yıllığı**, c.3-4, 1981-1982. (Sosyal Haklar)

Kişinin Maddi Ve Manevi Varlığını Koruma Ve Geliştirme Hakkı

TALAS, Cahit, Uluslararası Belgelerde Toplumsal İnsan Haklarının Evrimi ve Yeni Boyutları, **İnsan Hakları Armağanı**, Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayını, Ankara 1978. (İnsan Haklarının Evrimi)

TALAS, Cahit, Yaşam Hakkı ve Toplumsal Haklar, **İnsan Hakları Yıllığı**, c.12, 1990. (Yaşam Hakkı)

TANÖR, Bülent, **Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar**, May Yayınları, İstanbul 1978. (Sosyal Haklar)

TANÖR, Bülent, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, BDS Yayınları, İstanbul 1994. (İnsan Hakları Sorunu)

TANÖR, Bülent, Kişi Dokunulmazlığı, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000. (Kişi Dokunulmazlığı)

TANÖR, Bülent, Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000. (Özgürlüklerin Genel Rejimi)

ULUĞ, Feyzi, Eğitim Hakkının Kullanım Sorunu, **Türkiye'de İnsan Hakları**, Oya Çitçi (yay. haz.), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 2000.

UYGUN, Oktay, İnsan Hakları Kuramı, **İnsan Hakları (Cogito)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000. (İnsan Hakları Kuramı)

UYGUN, Oktay, **Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları**, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, Ankara 1996. (Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları)

UZUN, Turgay, Uluslararası Alanda İnsan Haklarının Gelişimi, İdealler, Gerçekler ve Türkiye, **Yeni Türkiye**, y.4, sy.22, 1998.

WALİRE, Kişi Hakları Kavramının ve Teorisinin Tarihte Kuruluşu, **AÜSBFD**, Özetleyerek Çev. Bahri Savcı, c.XXV, Mart 1970.

YAYLA, Atilla, **Liberal Bakışlar**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993.